СЪВРЕМЕННО РАЗВИТИЕ НА АНТРОПОГЕОГРАФИЯТА

проф. д-р **Петър Стоянов**
СУ „Св. Климент Охридски”, Геолого-географски факултет

Антропогеографията е една от най-значителните части на географията, извършила прелом в развитието на последната. Нейната поява в края на XIX в слага край на дебатите за чисто природния характер на географията, трайно настанява човека/обществото в научните географски изследвания. Това развитие е изключително важно за утвърждаването на географията като наука, за вътрешното й преструктуриране, за приложната ориентация на изследванията й. Антропогеографията дава отговор на въпроси, които не могат да дадат традиционните географски дисциплини. Но и самата антропогеография претърпява сериозни промени във възгледите, подходите и методите на изследване, теориите и концепциите.

Малко са монографичните изследвания за епистемологията на антропогеографията и нейните еквиваленти в различните географски школи. Повечето от тях са включени в увода на учебници за ВУЗ или в географски енциклопедии:

- В немската география: Fr. Ratzel (1882–1891), O. Maull (1932), H. Heineberg, (2003, 2007): W. Schenk&K. Schliephake (2005), H. Gebhardt&Glaser R. (2007) и др.;
- Във френската география: Franck Debié (1995), Jean-Paul Charvet&Michel Sivignon (2008) и др.;
- В англоамериканската география: Johnston, R.J. (1983), Cloke, Paul J., Crang, Philip, Goodwin, Mark (2004), Cloke, Paul J., Crang, Phil; Crang, Philip, Goodwin, Mark (2005), Daniels, Peter, Bradshaw, Michael, Shaw, Denis J. B., Sidaway, James D. (2004), Flowerdew, Robin, Martin, David (2005), Moseley, William W., Lanegran, David A., Pandit, Kavita (2007), Johnston, R.J. (2009) и др. У нас вероятно най-известен е руският превод на книгата на R. J. Johnston (1983): Geography and Geographers. Anglo-american Human Geography since 1945 Second Edition. Edward Arnold. London, 1983;
- В руската география: А. А. Крубер (1925), Л. Д. Синицкий (1923), Э. Б. Алаев (1983), Д. В. Николаенко (1984), Ю. Н. Гладкий (2010) и др.

Най-голям, разбира се, е броят на научните статии, посветени на тези въпроси в списания или други научи издания. Голям е и броят на монографиите и учебниците по отделни дисциплини на антропогеографията. По разбираеми причини всички те не могат да бъдат приведени тук.

Целта на настоящото изследване е да се проследи състоянието и съвременното развитие на една от важните географски дисциплини, каквато е антропогеографията, в големите географски школи. Изследването е структурирано в следните главни раздели:

- Възникване и географски школи в антропогеографията;
- Място на антропогеографията и съставни дисциплини;
- Развитие на изследователските концепции/парадигми в антропогеографията.

ВЪЗНИКВАНЕ И ГЕОГРАФСКИ ШКОЛИ В АНТРОПОГЕОГРАФИЯТА

Географията на човека или антропогеография (от гр. anthropo=човек) възниква в немската географска школа. Наред с физическата география, тя е втората голяма част на общата география. Като основатели на антропогеографията се считат класиците на научната география от XIX в - А. фон Хумболт, К. Ритер, Фр. Ратцел.

Александър фон Хумболт (Alexander von Humboldt, 1769-1859), напр. отделя взаимодействащите отношения (каузалност) между човек и природа. На Хумболтовото изложение, проведено през 1999 г. в Германия, се прави заключението, че при него не става въпрос за ново откритие или изобретение, а за показване на взаимозависимости в природата, при което човекът се схваща като част от нея, че взаимодействията между отделните фактори в рамките на природата (растения, животни, климат и т.н.) и влиянието на човека е същинската тема в трудовете му. Хумболт днес се счита повече от всякога за модерен, неговите хуманистични идеали служат като образец за мирно съвместно съществуване на народите, неговите предупреждения за негативните въздействия на човека върху природата могат да имат значение в дискусията за устойчивото стопанисване, а неговото комплексно, цялостно подхождане към природно-пространствените въпроси карат някои изследователи днес да го считат за основател на екологичния подход, дълго време преди да бъде характеризирано понятието „екология”.

Карл Ритер (Carl Ritter, 1779-1859), който е автор на 19 тома „Земезнание”, вижда в Земята „дом за възпитание на човека”. За най-голяма заслуга на Ритер се счита обаче институционализирането на географията. Иначе в научно отношение и до днес се оспорва приносът му, въпреки че на него за пръв път се удава да легитимира географията наред с историята като самостоятелна наука. При това телеологията, т.е. вярата че природата и човешкото действие подлежат на божествено насочване и, че човек и природа се стремят към хармонично състояние на равновесие, е основната идея на земезнанието на Ритер, което е в традицията на учението за предопределеността. В своя главен труд „Географията по отношение на природата и историята на човека, като сигурна основа на изследването и преподаването” (Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen (…), 2 Bände 1817-18), който му осигурява назначаването в Берлин, той се опитва да обоснове индивидуалността на земните пространства с тяхното културно-историческо развитие. Това че за Ритер Земята е „дом за възпитание на човека”, го свързва с идеите на Хердер, а чрез емпиричната си натурфилософия – с по-силното подчертаване на реалната физическа природа. В по-ново издание на своето „Земезнание” (1822-59) той се опитва да преработи разсъжденията си за това. В резултат, до смъртта му възниква монументален труд от около 20 хил. страници, но с фрагментарен характер. Затова и много различно се оценява приносът на Ритер за географията, като най-често надделява виждането, че „преди всичко той я издига философски”. С това географията на Ритер с счита, че стои в края на една и в началото на друга географска традиция.

Като цяло мястото на човека в географията и неговото отношение с околния свят до тогава се разглежда от природонаучни аспекти. Към водещите представители на този възглед се отнасят географите с биоложко образование Алфред Кирххоф (Alfred Kirchhoff, 1838-1907) и Фридрих Ратцел (Firedrich Ratzel, 1844-1904). Ратцел със своята „Антропогеография” в два тома (1882-1891) и „Политическа география”(1897) става същинският основател на *„географията на човека” (антропогеография).*

По време на живота и дейността си Ратцел се счита вече за влиятелен германски географ, който събира около себе си голям кръг ученици и получава широка известност в чужбина (вкл. в България). Впечатляващ е размерът на неговите публикации (около

1200), които остават като ценно наследство и позволяват още да се дискутира по неговото творчество. И днес множество географски катедри в Германия, Австрия, Швейцария носят името „антропогеография".

В своя труд „Антропогеография" в 2 тома, публикувани 1882 и 1891 г., Ратцел прилага два подхода, които се различават. Според Р. Хартсхорн (1939), в първия том Ратцел систематизира своя материал „широко по отношение на природните условия върху Земята, по отношение на човешката култура", при което преработва идеите на Карл Ритер, докато в т. 2 „самият Ратцел широко обръща процеса"; също че т. 1 е съществено динамичен, „приложение на географията към историята", докато т. 2 е статичен и разглежда „географското разпределение на човека".

Днес антропогеографията е широка разпространена във всички останали географски школи, макар и с различно название. В хода на интернационализацията, названието антропогеография от немската география бива заместено в англоамериканското пространство с human geography, в романоезичното – с geografia humana (исп.), geographie humaine (фр.). Дори в резултат на това разпространение, в немската география названието антропогеография все повече се измества от хуманогеография (Humangeographie) или двете се употребяват синонимно (Anthropogeographie= Humangeographie). W. Schenk&K. Schliephake (2005, 34) отбелязват, че комбинацията "human" и "geographie" е филологично неправилна, доколкото първата част е от латински, втората от гръцки. Също и семантично комбинацията е неправилна, доколкото в съвременния италиански "human" означава „човешки, достоен човешки, хуманен".

В Русия и у нас, след продължително използване на понятието антропогеография до Втората световна война, на преден план излиза икономическата география (ИГ), през 70-те години последната се „обновява" до социално-икономическа география (СИГ), а в най-ново време – успоредно върви и понятието обществена география (ОГ).
Различни са възгледите за обекта и предмета на изследване на антропогеографията, въпреки ясно изразената свързаност с човека: отношения природа/пространство-човек или по-точно пространствената организация на човешкото действие, пространствената организация на обществото и др. Антропологията също счита антропогеографията за свой клон, занимаващ се с географското разпространение на човека. Това схващане виждаме днес в англоамериканската антропология като:

- „the study of the geographic distribution of humans";
- „the science of human species as
  to geographical distribution and environment. Broadly,
  it includes industrial, commercial, and political geography, and that part
  of ethnology which deals with distribution and physical environment"
  (http://www.webster-dictionary.org/definition/Anthropogeography).

Антропогеографията на Ратцел все пак получава различно по-нататъшно развитие в отделните географски школи. Това важи и за географията в България.

В ***руската географска школа*** в края на XIX и началото на XX в също има големи антропогеографи, които успяват да преодолеят детерминистичните уклони на немските антропогеографи: А. А. Крубер („Общо земезнание. Био- и антропогеография", 1925 г.), Л. Д. Синицкий („Очерци по общо земезнание; Антропогеография", 1923). Както констатира Н. С. Мироненко (2001, с. 15), традициите в антропогеографията в Русия биват по-късно прекъснати в Съветския съюз по политически причини. На преден план излиза ИГ, даже географията на населението започва да се разглежда като част от ИГ. Човекът се оценява предимно като производителна сила или в най-добрия случай като потребител. Антропогеографите

биват обвинявани, че пренасят естествените закони на борбата за съществуване в биологичния свят върху човешкото общество. Стига се и до географски волунтаризъм (крайният случай е отказ от каквато и да е проява на влияние на природните условия върху общественото развитие). Антропогеографията бива наричана немарксистка. През 40-те години все пак се правят опити за връщане към принципите на антропогеографията в работата на известния географ Р. М. Кабо „Природата и човекът в техните взаимоотношения като предмет на социално-културната география" (1947 г.), но в този период стартират големи проекти за усвояване на природата („преобразуване на природата") и статията се оказва в разрез с идеологията.

Във ***френската географска школа*** Пол Анри Видал дьо ла Блаш (1845-1918) през последните години на XIX в и първите на XX в. адаптира своята „география на човека"/ géographie humaine (повлияна от Фр. Ратцел, но в стремеж за дистанциране от нея) към описанието на малки региони (pays), т.е. тя има и регионално-географска насоченост. По време на своята кариера той разработва цяла система от регионални концепции. Шедьовърът на Видал дьо ла Блаш е „Картини от географията на Франция"(1903). В нея в частност той привежда мисълта на известния историк Жул Мишле: „Франция е личност". В тази школа на „географията на човека" действително се отделя значително място и на човека, на начина на живот (genre de vie), но преди всичко от гледна точка на възможностите (Христов, Т., 1972, вж също т. 3. „посибилизъм"). Първата черта на френската школа е хуманистичният подход, втората – голямото изкуство на описанието.

Като синтетично изражение на взаимодействието на природата и човека в хода на адаптацията на човека към природата, Видал дьо ла Блаш счита „начина на живот", който той нарича „първична основа на предмета на изследване". Трябва да се има предвид, че географите от френската школа изучават на първо място външното влияние на дейностите на човека върху ландшафта. Затова при цялото си название „география на човека", в трудовете на школата се прави акцент върху сферата където човекът по-тясно от всичко е свързан с природата, повече от всичко зависи от нея. От тук произтича пристрастието към описанието на архаичния начин на живот.

Влиянието на географската среда върху развитието на човешкото общество има последователи и в ***англоамериканската география*** (енвайрънментализъм, географски детерминизъм) в лицето на У. М. Дейвис, Е. Ч. Симпъл, Е. Хънтингтън. Но тук източникът е трудът на Ч. Дарвин „За произхода на видовете" (1859). Уилям Морис Дейвис (1850-1934), основател на Американската асоциация на географите и често наричан бащата на американската география, създава известния модел на цикличното развитие на формите на земната повърхност. В неговия труд от 1906 г. като ядро на географията се посочва изучаването на взаимоотношенията между природната среда – аргумента (управляващия агент) – и поведението на хората – функцията (Stoddart, 1966, Martin, 1981).

Директен последовател на Ратцел обаче е Елен Чърчил Симпъл (1863-1932), която посещава неговите лекции в Лайпциг. По-късно тя преподава в Чикагския и Оксфордски университети, става един от основателите на Американската асоциация на географите. В своя труд „Влияния на географската среда на основата на Ратцеловата система на антропогеографията" (Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography, 1911), тя описва хората и свързаните с тях ландшафти, поделящи света на ключови типове среда. Симпъл отделя 4 типа влияние на физическата среда: директни физически въздействия (климат, надморска височина); психически въздействия (култура, изкуство, религия); икономическо и социално

развитие (ресурси и препитание); движение на хората (природни бариери и пътища, като планини и реки). Нейните теории обаче биват критикувани като прекомерно опростяващи въпросите на формирането на расите чрез природата ("Man is the product of the earth's surface.", 1911, 1). В по-ново време нейните трудове се преоценяват, тъй като разглежданите от нея въпроси са централни в т. нар. политическа екология.

В подобна посока работят също Елсуърт Хънтингтън и Грифит Тейлър. Хънтингтън разработва концепцията за зависимостта на цивилизацията и нейното развитие от климата и неговата промяна. Според Р. Д. Джонстън (1987, 63) вероятно най-смелият защитник на географския детерминизъм е австралийският географ Гр. Тейлър, който със своите идеи предизвиква гнева на политиците заинтересовани от усвояването на вътрешността на Австралия.

В ***българската география*** главен последовател на Ратцел е Анастас Иширков (1868-1937 г.). Той е основоположник на антропогеографията в България (а и на географията у нас), специализира през 1892 г. славянска филология в Лайпциг, където посещава и лекциите на Фр. Ратцел. През 1895 г. защитава докторска дисертация на тема „Южна България“ при проф. Фр. Ратцел (Пенков, Иг., 1987). От 1898 г. е назначен за редовен доцент по география и обща етнография в Софийския университет. От 1903 г. е извънреден професор, а от 1909 г. редовен професор в катедра „Обща и културно-политическа география“ в Историко-филологическия факултет. Ръководител е на катедрата и едновременно създава и оглавява Географския институт на университета (1898), днешния Геолого-географски факултет. Полага основите на почти всички географски дисциплини и направления на географската наука в България. Автор е на 10 книги на български език, 8 на френски, 4 на немски; по една на руски, унгарски и чешки език. Публикува 143 статии на български език и 26 на чужди езици (вж Научни трудове на проф. Анастас Иширков. Известия на БГД, кн. I, 1933, IXX). Последователи на А. Иширков са Иван Батаклиев, Гунчо Гунчев, Атанас Бешков, Любомир Динев, Михаил Мичев, Игнат Пенков и др.

Антропогеографията продължава да се развива у нас до края на Втората световна война, след което под съветско влияние и тук на преден план излиза ИГ. По повод 75-годишнината на проф. Иг. Пенков (1911-2004) са публикувани биографични данни за автора в известни географски издания, където се отдава заслужено внимание на юбиляра за приноса му в българската география, вкл. и за антропогеографията (като специализант във Виенския университет той възприема тези идеи от Хуго Хасингер и ги прилага при изследването на културния ландшафт). Все пак по наши наблюдения, Иг. Пенков счита този период от творчеството си като „отклонение”.

През 70-те години Т. Христов и М. Бъчваров под съветско и донякъде европейско влияние застъпват възгледа за прерастване на ИГ в СИГ. Опити за възстановяване на антропогеографията у нас под формата на хуманитарна география (ХГ) правят В. Бояджиев и М. Бъчваров през 90-те години с учебника за СОУ „Хуманитарна география на България” . По-късно тези опити се продължават само от В. Бояджиев в началото на новия век. През 2004 г. авторът на настоящото изследване, съвместно с М. Бъчваров и А. Дерменджиев започват периодичното издаване на сборник с научни статии „Социална и културна география”, а от началото на 2014 г. влиза в действие и сайт със същото име (www.soccultgeo.eu).

Хуманитарната география получава все пак най-широко развитие в Русия („гуманитарная география”). Тук тя се разбира като интердисциплинарно направление, изучаващо различните начини на представяне и интерпретиране на земните пространства в човешката дейност, вкл. мислената дейност. ХГ се развива във взаимодействие с такива научни области и направления, като когнитивна наука,

културна антропология, културология, филология, политология и международни отношения, геополитика и политическа география (ПГ), изкуствознание, история.

Терминът „гуманитарная география" е въведен в руската география за пръв път през 1984 г. от съветския (тогава) географ Д. В. Николаенко като опит да се създаде нова(!) дисциплина (география на човека) в опит да се противопостави на крайното икономизиране на съветската неприродна география. Но предложението му тогава не получава съществена подкрепа и развитие. В края на 90-те години терминът е взет от руския географ Д. Н. Замятин за обединяване на самостоятелните направления, които имат много общи черти в методологията на изследване.

В англоезичната литература терминът хуманитарна география (*humanitarian geography*) не получава разпространение, главно поради наличието на установените термини *humanistic geography* и *human geography* (в Русия схващана и като обществена география като цяло, вж по-долу). Представителите на обществената география в Русия считат, че терминът започва да се използва изключително в контекста на когнитивната география, което предизвиква техния рязък протест. За обърканата ситуация тук говори и диспутът за името. Така, Ю. Н. Гладкий нарича това некоректно «приватизиране» на термина. Съответно, под „гуманитарная география" Ю. Н. Гладкий разбира руския аналог на *human geography*, т.е. разширена обществено-хуманитарна география, тъй като друг допустим превод на руски език на това понятие, според него няма. Но някои руски автори считат, че хуманитарната география е дословен превод на *human geography* на руски език, но не отговаря съдържателно на обществената география, тъй като последната разглеждала само част от въпросите отнасяни към human geography.

Също в руската география до скоро ХГ се считаше често погрешно като синоним на културната география (КултГ) или на социалната география (СоцГ). Забележително е, че в гореспоменатия руски превод на книгата на Johnston, R.J. (1983): Geography and Geographers. Anglo-american *Human Geography* since 1945 Second Edition. Edward Arnold. London, 1983 (Р. Дж. Джонстон. География и географы. Очерк развития англо-американской *социальной географии* после 1945 года. М., Прогрес, 1987) ясно се вижда, че human geography е представена като социална география!). Днес за разлика от КултГ, ХГ може да включва в руската география различните аспекти на политическата, социалната и икономическата география, разбирани като дисциплини свързани с интерпретацията на земни пространства. Тук ясно се вижда, че няма ясни виждания за разделение на труда между общата и регионалната география при разрешаването на въпроса за класическата дихотомия: пространството на човека vs човекът в пространството.

Също в руската география като основна част на ХГ се счита и т. нар. имажинална география (география на имиджа), която е силно приложно ориентирана в сферата на маркетинга на територии, страни, региони и места, с разработването на имидж на територията в рекламата, бизнеса, туризма, инвестиционната дейност. Д. Визгалов в своята книга „Брандинг на града" (2011) сочи, че се опира в голяма степен на ХГ, отколкото на традиционния маркетинг. Разбира се голямо приложение тя намира и в образованието („създаване на географски образи").

ХГ има и институционализация в Русия – сектор „Хуманитарна география" в Руския научно-изследователски институт за културното наследство „Д. С. Лихачов" (Институт за наследството), преобразуван през 2011 г. в Център за хуманитарни изследвания на пространството. От 2004 до 2010 г. секторът издава ежегоден алманах «Гуманитарная география». През 2012 г. Центърът за хуманитарни изследвания на пространството започва да издава електронното списание «Культурная

и гуманитарная география» (http://gumgeo.ru/index.php/gumgeo), включен в Руския индекс за научно цитиране (РИНЦ).

По-различно и по-сериозно стоят нещата с развитието на *обществената география* (ОГ), която руските автори М. Д. Шарыгин и В. Д. Столбов (2006) представят също като еквивалент на англоезичната human geography. След възникналата дискусия, М. Д. Шарыгин (2015) смята че руските географи са повече склонни към името ОГ, отколкото ХГ. Всъщност на руската ОГ би съответствала в англоамериканската география една *societal geography*, но такова понятие не е въведено, а се налага *social geography* (все пак науката за изследване на обществото е социологията и съответно в географията трябва да е социалната география!).

За пръв път въпросите за същността и структурата на ОГ в руската география се разглеждат от В. М. Гохман (1984). Последван е по-късно от социалгеографа А. А. Анохин (1987). Но ОГ изживява истински бум едва през 90-те години и началото на новия век: В. Н. Каледин (2005), Ю. П. Михайлов (2005), а трайно в медийния ландшафт се е установява М. Д. Шарыгин (2005, 2007, 2014, 2015). Той обаче е на мнение, че този клон на географията е все още в процес на формиране в бъдещето. Появата и развитието на ОГ се обяснява от нейните привърженици като резултат на еволюцията: след продължителното икономизиране на географията чрез ИГ, последва социологизиране чрез СИГ и най-после хуманизиране чрез ОГ.

У нас, предвид на това, че рускоезичната географска литература широко се ползва, през последните години понятието обществена география все повече навлиза, вървейки успоредно или даже опитвайки се да измести СИГ (М. Русев, 2008, хабил. труд на А. Дерменджиев, 2010 и др.).

МЯСТО НА АНТРОПОГЕОГРАФИЯТА И СЪСТАВНИ ДИСЦИПЛИНИ

1. Място на антропогеографията в системата на географските науки

Въпросът за мястото на една (географска) дисциплина е важен методологичен въпрос, тъй като от това зависи какви теории и концепции, подходи и методи ще бъдат въведени в научното изследване. В отделните географски школи намираме различни възгледи за това.

За да се разберат по-добре същността и задачите на антропогеографията, които й се възлагат, ще бъде най-добре да се проследят дискусиите за структурата на географската наука. Още пионерните идеи на К. Ритер в книгата му „Географията по отношение на природата и историята на човека, като сигурна основа на изследването и преподаването" („Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen", 2 Bände 1817-18) формулират разбиране за географията, което господства дълго време: отношението „човек-природа". То е ядро на географските изследвания, където физическата география и антропогеографията са неразделно свързани. Същевременно Ритер подчертава образователното съдържание на тематично/секторно сравняващата и регионално сравняващата география. От идеите на Ритер може да се установи единството на географията като историко-генетично насочена наука, разположена между обществените и природните науки, но също и нейната диференциация, с очертаващи се дуализми (според W. Schenk, 2005, S. 26 *четири дуализма,* които той нарича „четворен кръст на географията", вж фиг. 1).

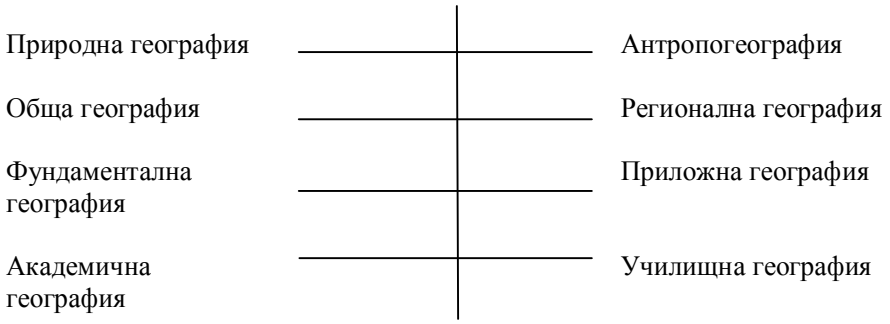

Фиг. 1. „Четворен кръст на географията” и място на антропогеографията
Изт.: Съставено по W. Schenk, 2005

Дуализъм 1: Природна география – Антропогеография. Двете се различават в своята методология, прилагани методи, както и научни аргументи. Природната география, следва подобно на природните науки, обикновено по-скоро емпирично-аналитичен подход на изследване. Чрез поставяне на проблем се разработва изследователска хипотеза, която обосновава методите на изследване и цели чрез доказване или отхвърляне на хипотезата да се формулират („твърди”) закономерности. Обществените (духовно-научни, хуманитарни) изследвания се извършват основно херменевтично (*херменевтика*: наука за обяснението на текстове, по името на гръцкия бог на ораторското изкуство), т.е. чрез интегриране на човешките разсъждения. Човек има широки възможности за действие, като при това могат да се използват и природонаучни методи за да се формулират максимални закономерности. Резултатите са „меки”, тъй като става въпрос за широко поле за интерпретация (както при оценка на статистика, така и на текст).

Дуализъм 2: Обща география – Регионална география. Той се гради върху противоположността на номотетиката и идиографията. *Номотетичното изследване* (гр. *nomo- thesis* – изграждам закони) цели формулирането на общовалидни заключения и накрая – на модели, чието изграждане е възможно само чрез рекурс върху общи феномени, при което се изключват страничните условия. От тук висока е степента на абстракция. *Идиографичните анализи* (гр. *idios* - собствен, *graphei* – описвам) разглеждат индивидуално-описателното в изследваното пространство. Напр. при географията на селищата при първия случай става въпрос за изследване на основни подходи на адаптация на заселващия се човек към природното пространство, във втория – за специфични по региони решения.

H. Heineberg (2003, 2007) в своята книга „Въведение в антропогеографията/ хуманогеографията” се опитва да представи двата подхода, на общата и на регионалната география (РГ) в сравнителен план, за да може да се схване разликата помежду им (фиг. 2). Следвайки традициите на немската география, той вижда ядро на общата география или тематична география – учението за геофакторите (природни и човешки). Очевидно антропогеографията трябва да се занимава с последните. Най-накрая той подчертава и връзката между общата и РГ в тематичната РГ.

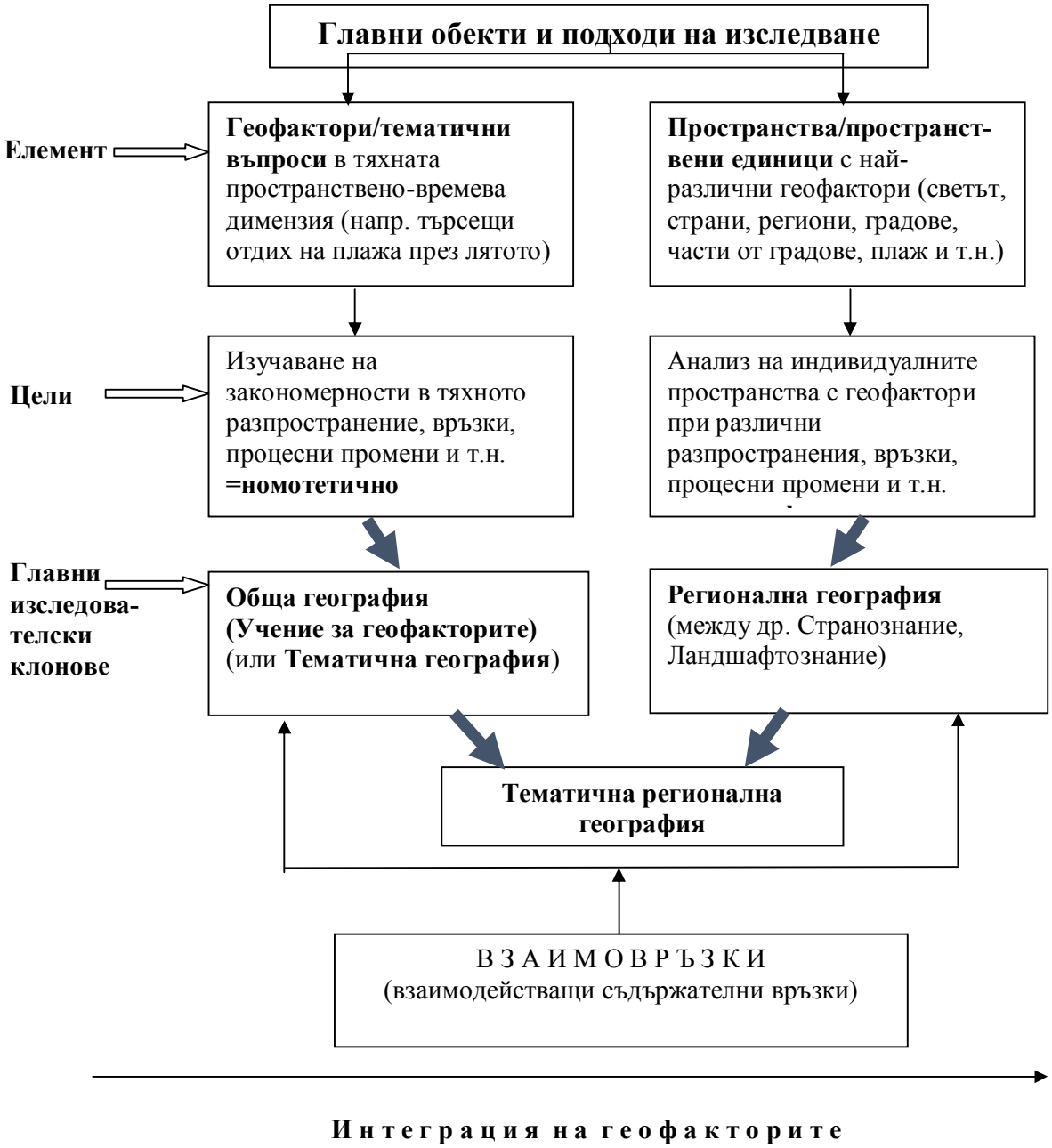

Фиг. 2. Различия и връзки между общата и регионалната география
Изт.: H. Heineberg, 2003 (леко променено от автора)

Дуализъм 3: Фундаментална география – Приложна география. В географията формирането на този дуализъм е в непосредствена връзка с нарастването броя на дипломираните географи, които искат разглеждане на релевантни на пазара на труда въпроси (т.е. самореализация като географ) и използване на приложно ориентирани методи. Приложната ориентация в географията днес има конституиращ характер в смисъла, че вече не е възможна география без приложна насоченост. Обратно, историко-генетичното изследване днес се счита вече за по-малко приложно ориентирано и губи значение в рамките на антропогеографията спрямо насочените към реализацията сфери като икономическа и социална география, които адаптират

методите на емпиричните социални изследвания за своите въпроси, както и за пространственото планиране.

Дуализъм 4: Академична география – Училищна география. С разделянето на подготовката на учители географи и географи за практиката, нараства броят на последните. Освен това, в училищната география все повече общата география измества регионалната география. Университетът поставя акцент на географските информационни системи (ГИС), статистическите методи и т.н. и по-малко на географската сфера. Все повече се раздалечават една от друга университетската и училищната география.

Какви са последствия от четирите дуализма? Географията днес е хетерогенна наука от множество дисциплини („единство в многообразието“) – наброяват се над 150 „географии” с намаляващо ядро от общи въпроси. Отношението „човек-природа” като централна сфера на географията е заменено с множество приложения от социален или природен вид, често свързано с оттегляне от конкретното пространство. Нарастват центробежните тенденции до разделяне на географски институти/факултети на природогеографски и антропогеографски или на още по-силно специализирани дисциплини, което означава автомаргинализация. Представителите на двата клона рядко се срещат на общи форуми, с изключение на общи конференции. Но и там те се разделят на секции. Често по-важните партньори са извън географията. W. Schenk (2005) използва следното удачно сравнение за ситуацията в географията: той я представя като един средно голям кораб, в който представителите на различните й дисциплини обитават съобразно своя размер различни по големина каюти (антропогеографите – в едната половина, а физикогеографите – в другата). В големия салон те се срещат рядко, за да изберат капитан, който да се грижи за курса на кораба (президентът на географското дружество). Единството е мит, по-скоро то се поддържа доколкото разделянето на компанията крие риск.

Силно плуралистичното развитие на географията днес изисква подходящ инструментариум за да се свърже в едно. При това се прави разлика между исторически израсналите направления на изследване и методичните подходи на изследване.

(1)Исторически израснали направления на изследване:

- ***Странознание/Регионална география*:** извършва пространствени/регионални анализи, особено чрез представяне на видимото с *идиографичен подход*;
- ***Общогеографски анализи*:** разработване на общовалидни закономерности и модели на процеси, т.е. прилагане на *номотетичен подход* в смисъла на непосредствено приложими фундаментални изследвания;
- ***Приложно-географски изследвания*:** свързване на пространственото представяне с общогеографските познания за целите на структурния анализ и преди всичко на целевото пространствено развитие на пространството (организация на пространството, пространствено планиране, респ. комунално, регионално и областно планиране).

Тези три направления са тясно свързани с

(2)Методични подходи на изследване:

- *Физиономичен подход* (гр. опознаване на телесността): как изглежда пространственият елемент, как може да се обхване и опише качествено (форма) и количествено (брой)?

- *Генетичен подход* (лат. опознаване на възникването): как са се развивали елементите, респ. пространството за даден период? Какви познания се получават от това?

- Разбиране на актуалните структури чрез анализи и диагнози (гр. анализ= разлагане, диагноза=разпознаване)
- Предвиждане на възможното бъдещо развитие (прогноза=гр. поглед в бъдещето)

- *Функционален подход* (лат. *fungi...functus* – действам): как се отразяват елементите, но и техните взаимодействия и промени (процеси, лат. procedere=крача напред) върху другите елементи, респ. засегнатите пространствени единици? Функционалната география, която оценява квантитативно, т.е. въздействието на процесите и целенасочените мерки върху пространственото развитие под влияние на физиономичните и генетични анализи е най-важното направление на изследване в европейската география от 70-те години на XX в. насам.

Като голяма призната заслуга на Алфред Хетнер (Alfred Hettner, 1859-1941) е създаването на основи за изграждане на ***логическата структура на географията,*** в която той отделя важно място и на човека и неговите дейности (самият Хетнер пише книга „Обща география на човека" в 3 тома (издадена след смъртта му): *Allgemeine Geographie des Menschen* (Bd. 1-3, 1947-57)

На базата на логическата структура на географията се основава и т. нар. „страноведческа схема", която по-късно през 70-те години на XX в се оценява обаче като старомодна. Трябва да се отбележи, че „схемата" се разработва първоначално за учебни цели от Алфред Кирххоф (Alfred Kirchhoff, 1838-1907) през 1884 г., и се доразвива концептуално в рамките на методологията на географската наука от Алфред Хетнер през 1932 г. (от тук наричана „схема на Хетнер", но би следвало да бъде „схема на Кирххоф-Хетнер", а като се има предвид, че впоследствие над нея работи руският географ Н. Н. Барански, с варианти за град и регион и е известна у нас като „схема на Барански", трябва да се отдаде заслуженото и на тримата и да се нарича „схема на Кирххоф-Хетнер-Барански"). Предвид на последователността в схемата (геология-морфология-климат-хидрография-почви-растителност-животински свят-*човек*-селища-земеползване-транспорт-стопанство-политическа подялба), Н. Н. Барански я сумира като обхващане на всичко, „от геологията до идеологията" (т. е.„холизъм"). Схемата цели разглеждане на географските „неща" систематично – като се върви от природно-географските към *антропогеографските*, към логично „подреждане на пространствените неща" в едно произволно пространство (страни, ландшафти или региони). За разлика от общата география, която разглежда отделните геофактори, страноведческата схема се опитва да предприеме интегративен начин на разглеждане (считано днес като компилативна характеристика на отделните фактори). Отделните геофактори се представят като лежащи един над друг слоеве (откъдето тя се нарича също „слоест модел" или „слоеста концепция на Хетнер", фиг. 3). Въпреки множеството критики по отношение на приложението на схемата, до днес тя е основата за подреждане на съставните дисциплини на географията. На практика слоевете се прилагат и при географските информационни системи (ГИС).

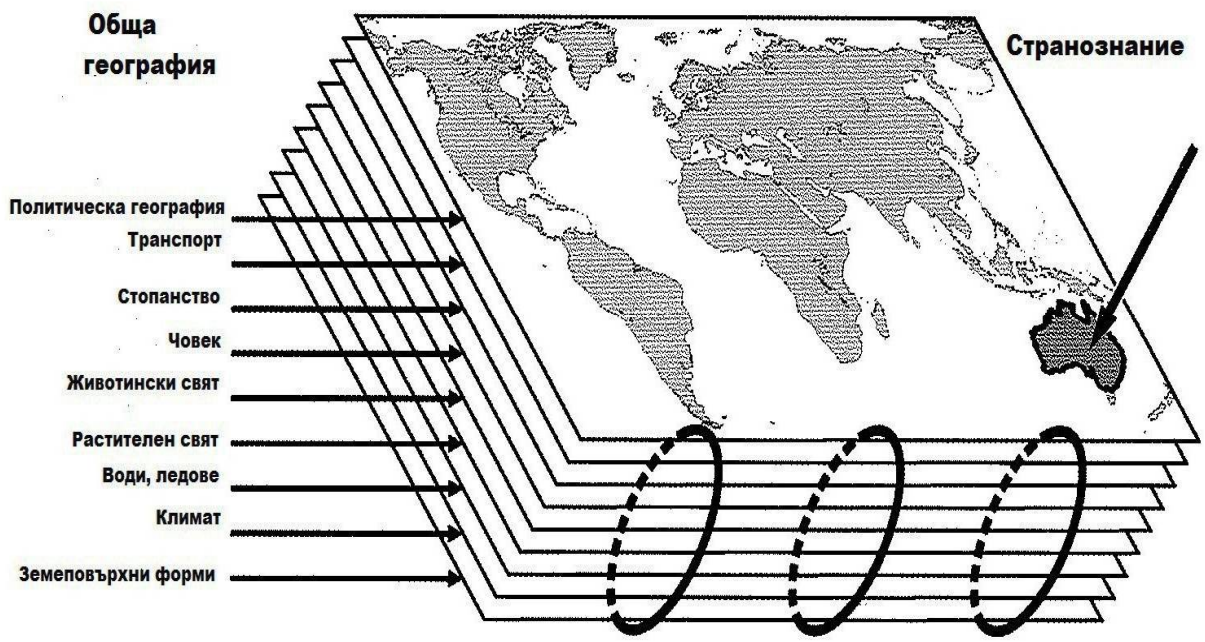

Фиг. 3. Схема на географията или „слоеста концепция" на А. Хетнер и място на човека в нея
Изт: Weight, E. 1979, допълнена от W. Schenk, 2005, S. 31

Х. Улиг (Uhlig, H. 1970) подема идеите на Хетнер и интегрира географията в „организационен план" (сграда), при което иска да събере трите исторически израснали изследователски направления (странознание и обща география, физическа география и *антропогеография*, фундаментална и приложна география), както и методичните подходи на физиономичния, генетичния и функционално-квантитативния анализи (фиг. 4). Освен това той въвежда целите на изследване на идиографията (описание на състоянието, на базата на емпирични индуктивно проведени наблюдения) и номотетиката (приложение на закономерности за прогнозиране на процесите, напр. в рамките на дедукцията, респ. извеждането на конкретни явления и процеси на (често открити чрез индукция) закономерности.

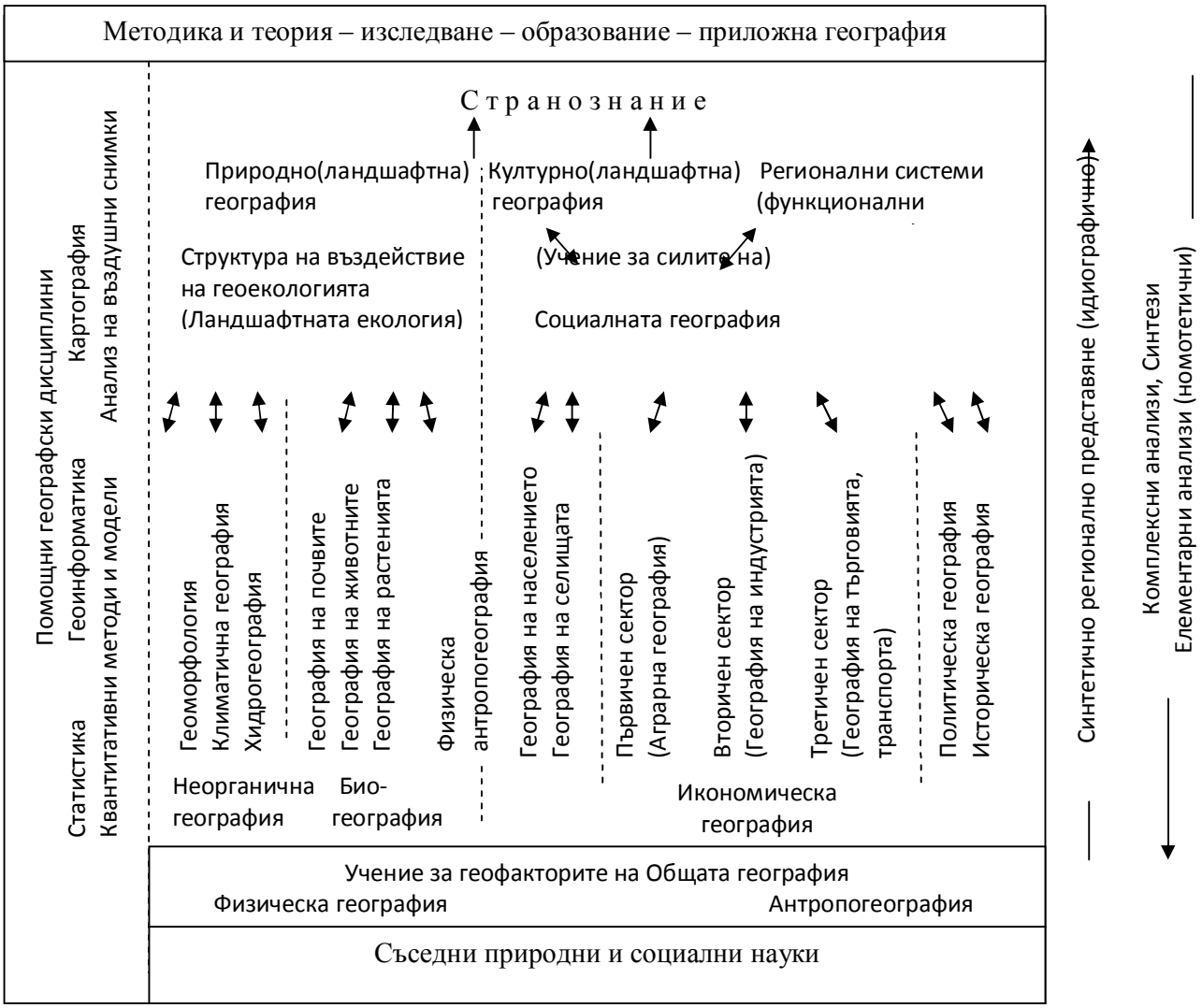

Фиг. 4. Място на антропогеографията в организационния план на географията по Х. Улиг(1970)
Изт: Uhlig, H. 1970, S. 32, допълнена от W. Schenk, 2005, S.32

Въпреки някои критики, тази схема в продължение на повече от 30 години е основна и традиционна в немскоезичната география. W. Schenk (2005) не вижда по-добра, тъй като логиката й била „желязна". В схемата се различава икономическа география и социална география: икономическата география е свързана с homo oeconomicus (икономически рационално действащия човек), социалната география – с белязания от исторически и обществени елементи (и едва след това – икономически действащ), ориентирания към действието човек (behaviorist).

В тази връзка в по-ново време се прокарват и други схващания за подялба на географията, които се поддържат повече от представителите на общата география, като се запазва единството. Към Института по регионална география в Лайпциг периодично се събира международна работна група, дискутираща този въпрос. В нея участват водещи географи преди всичко от немскоезичното пространство, като У. Варденга (Лайпциг), Х. Блотефогел (Дуйсбург), П. Вайхарт (Виена) и др. Тук ще приведем схемата на Х. Блотефогел (2002), в която хуманогеографията/ антропогеографията е част от общата/тематичната география и включва икономическата география,

социалната география, културната география и други дисциплини), които имат връзки с икономиката, социологията, културология и др. (фиг. 5).

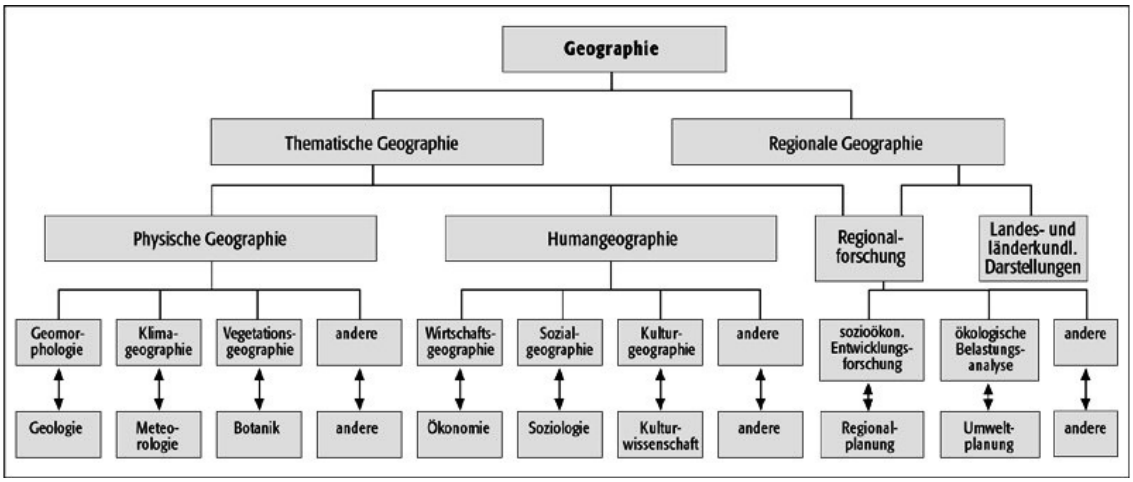

Фиг. 5. Място на антропогеографията/хуманогеографията в системата на географията по Х. Блотефогел (2002)
Изт: H. H. Blotevogel, 2002 (LdG, 2002)

Подобна структура на географията виждаме и в англоамериканската география. Още Р. Хартсхорн в неговата книга „The Nature of Geography" (1939) поделя географията на систематична и регионална (фиг. 6), като въпросите на „географията на човека" попадат в последната (етноложка география, СоцГ, ИГ, ПГ), която има тясна връзка със социалната наука (социология, политическа наука, икономикс, етнология). Като свързващо звено с природната география той включва група географски дисциплини (отговарящи на физическата антропогеография в немската география): география на растенията, география на животните, география на расите, които имат тясна връзка с биологичната наука (ботаника, зоология, физиология на човека).

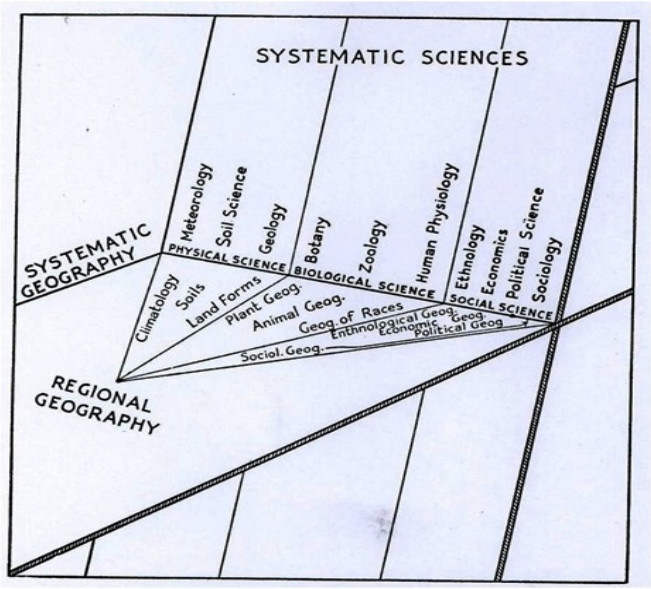

Фиг. 6. Систематична и регионална география и тяхното отношение със систематичните науки (по Р. Хартсхорн)
Изт.: Hartshorn, R., 1939

В наше време A. Paasi (2009, 3) също поделя географията на регионална и систематична география. РГ (Regional geography) изследва разнообразието и организацията на природата и човешките аспекти в една интегративна рамка. Тя противостои на систематичната география (Systematic geography), състояща се от систематичните субсфери на *физическата география* (Physical geography), като геоморфология, климатология, биогеография и *географията на човека* (Human geography), като география на населението, география на градовете, политическа география и др.

Въпросът за структурата на географията се разглежда и в руската географска школа в множество публикации: В. А. Анучин (1972), Ю. Г. Саушкин (1980), Э. Б. Алаев (1983), У. И. Мересте, С. Я. Ныммик (1984), А. Ю. Ретеюм, Л. Р. Серебрянный (1984), С. Б. Лавров (1987), М. Д. Шарыгин (1988), В. С. Жекулин (1989), Я. Г. Машбиц (1998), М. М. Голубчик, С. П. Евдокимов, Г. Н. Максимов, А. М. Носонов (2005) и др. Тук обаче виждаме доста по-различни схващания спрямо европейската и англоамериканската география. Преди всичко липсва дихотомията обща география – регионална география. Или ако има обща география, то съдържанието, което се влага в нея е по-различно. Тук ще представим схемите на Я. Г. Машбиц (1998) и на Л. С. Абрамов (1998, цит. по М.М. Голубчик, 2005). При Машбиц обществената (социално-икономическата) география има централно място, като той отдава и подобаващо значение на странознанието/ РГ (фиг. 7). Не става ясно дали в биологичната география той включва и физическата антропогеография (подобно на Х. Бобек, 1957, вж по-долу).

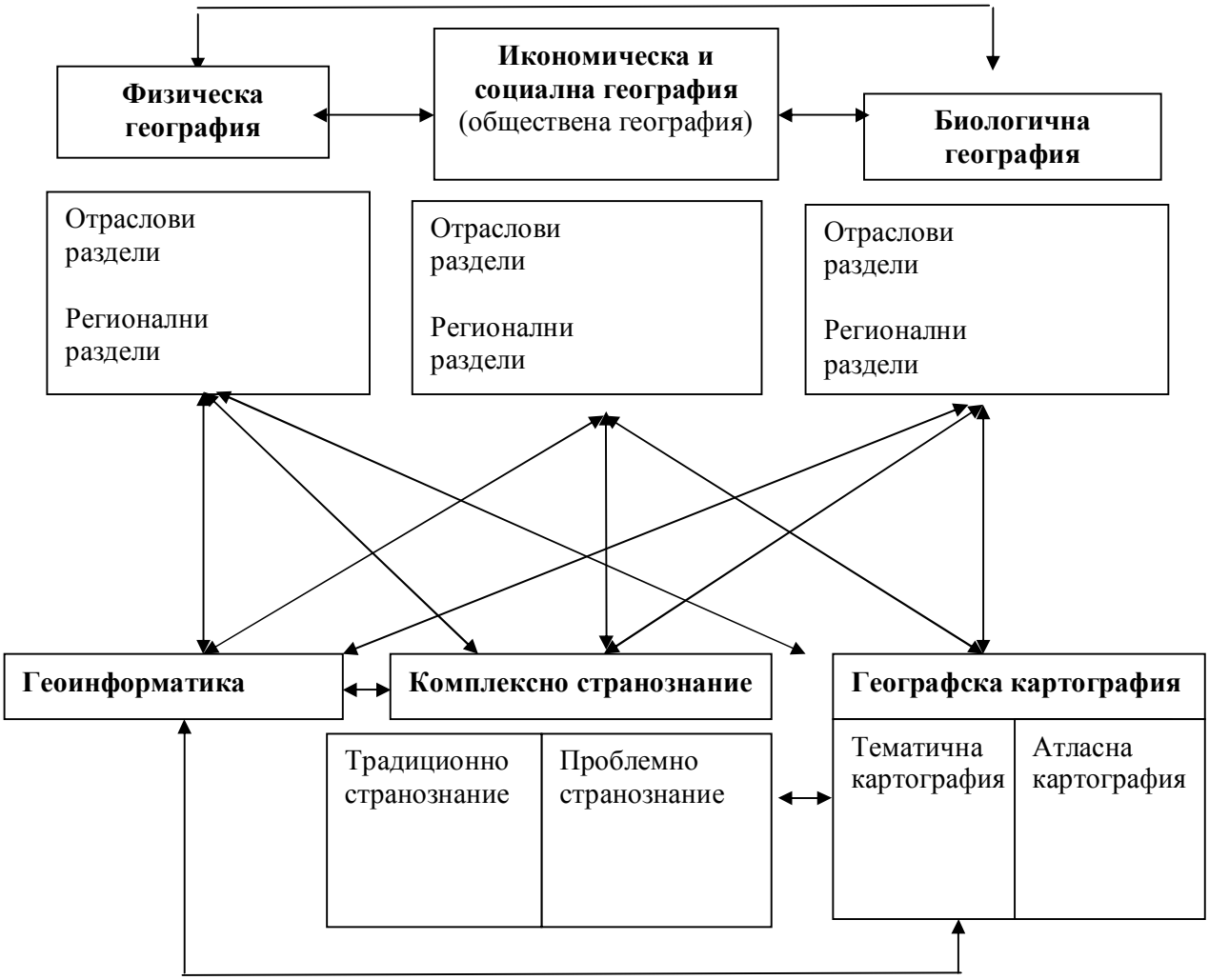

Фиг. 7. Структура на географията по Машбиц
Изт.: Машбиц, Я. Г. (1998)

По-различна е картината в схемата на Л. С. Абрамов (1998). Той разглежда географията като сложна многофункционална система от науки, която се развива по свои вътрешни закони, с цел задоволяване на нарастващите нужди на обществото, за която той съставя функционално-обектна схема на тази система (фиг. 8). В нея са отделени ролята и значението на отделните поделения на системата на географските науки, отговарящи предимно за евристичната (изследователската), мирогледната, конструктивната и информационната функции. На тази функционална основа се отделят: а) основни отраслови обектни (търсещи) науки, в т. ч.: физикогеографски, природносоциални и общественогеографски; б) синтетични информационно-практически науки (картография, странознание, военна география и др.); в) обща география (теоретично ядро), включваща общата физическа география, обществената география, метагеографията и историята на географията. Без да оспорваме виждането, че това ядро въплъщавало общото единство на географията, ще отбележим, че в него липсват редица традиционни дисциплини на антропогеографията, които приведохме по-горе и по-нови, които ще приведем по-долу.

Фиг. 8. Функционално-обектна схема на географските науки по Л. С. Абрамов (1998)
Изт.: М. М. Голубчик и кол. (2005)

Според нас в изграждането на схема за структурата на географията трябва да се привлече и теорията за системите на Л. фон Берталанфи (Bertalanffy, L. von., 1940, 1949, 1962). В географията системният подход идва първоначално от ландшафтознането. Според Э. Б. Алаев терминът „геосистема“ се появява на руски

език, а в научен оборот се въвежда във ФГ (ландшафтознанието) от Б. Сочава (1963). По-късно през 1977 г. В. С. Преображенский, А. И. Уемов и Г.И. Швебс (цит. по Федоров, Г.М., 2010) предлагат това понятие да се разглежда като общогеографско. Независимо от това продължава разделената употреба в природната и социалната география, т.е. като природни геосистеми, респ. социални геосистеми/териториални системи.

В западната география понятието „геосистема“ също е разбирано първоначално само във природно-географски смисъл, при това в по-тесен смисъл се говори за геоекосистема, а в по-широк – за физиосистема (LdG: Geosystem, 2001), като в ландшафтната екология последното се замества с ландшафтна екосистема. На физиосистемата съответно противостои антропосистемата (фиг. 9).

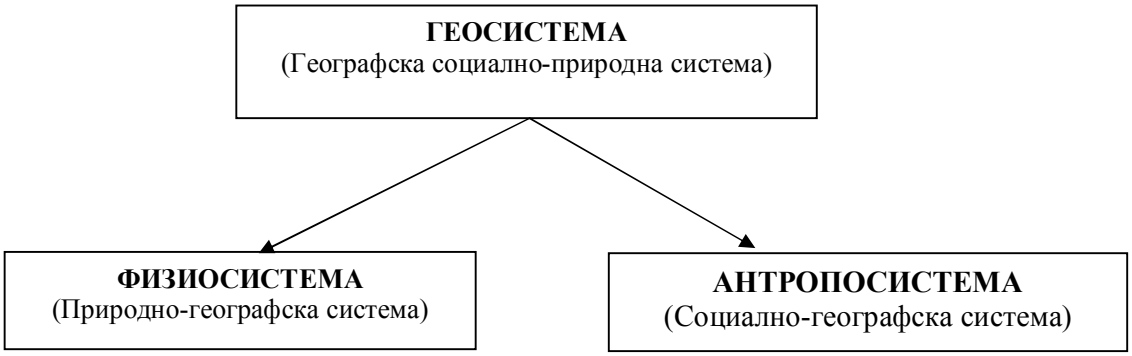

Фиг. 9. Геосистемата и нейните съставни субсистеми: физиосистема и антропосистема
Изт.: Стоянов, П., 2015

На базата на концепцията за геосистемите, респ. за „организацията на пространството” (Стоянов, П., 2015) можем да формулираме и разделение на труда между общата и РГ, съответно обекта и предмета на изследване (фиг. 10). В нея мястото на антропогеографията следва да се заеме от социокултурната география (СоцГ и КултГ).

Регионална география	**Странознание и Ландшафтознание** **Обект:** Пространствени индивиди (страни, региони) и типове (ландшафти) = природно-социални геосистеми **Предмет:** Организация на пространството	
Обща география	**Природна география** **Обект:** Природни пространствени системи **Предмет:** Пространствена организация на природата	**Социокултурна география** **Обект:** Социокултурни пространствени системи **Предмет:** Пространствена организация на обществото и културата

Фиг. 10. Структура, обект и предмет на изследване на географията според концепцията за „организация на пространството”
Изт.: Стоянов, П., 2015

2. **Съставни дисциплини на антропогеографията**

Всички дейности на човека, които променят пространството (напр. заселване, стопанисване) или се въздействат от пространствените условия (напр. мобилност) и се установяват в директно или индиректно наблюдаваните структури и процеси, са обект на изследване на съставните дисциплини на антропогеографията. Тя обхваща пространствено отнесените аспекти на културата, стопанството и обществото в тяхното многообразие и тяхната промяна и изследва връзките, зависимостите и различията между региони и места на фона на взаимовръзките между природната среда, културното изграждане и индивидуалното действие. Съвременната антропогеография получава ново значение на фона на едно все по-глобализиращо се стопанство и глобалните и регионални последици от това развитие.

Съобразно *класическата схема на географията* на Х. Бобек (1957, фиг. 11) ***основни дисциплини*** на антропогеографията са СоцГ, География на населението (ГН), Историческа география, ПГ, География на селищата (География на градовете, География на селското пространство), ИГ (География на първичния, вторичния, третичния сектор, т.е. Аграрна география или География на селското стопанство, География на индустрията, География на търговията, География на туризма, География на транспорта и т.н.).

Фиг. 11. Дисциплини в „логическата система” на класическата география (по Х. Бобек, 1957)
Изт: Стоянов, П., 2013

През последните десетилетия се появяват ***нови дисциплини***, като География на образованието, Географско изследване на развитието, Култ Г (вкл. нова КултГ), нова ИГ, География на пазара на труда, География на религиите, Етногеография,

Лингвистична география, География на възприятията / Перцепционна география, География на времето, Критична география и т.н.

Няма единство дали СоцГ е самостоятелна съставна дисциплина, или е синтетично-интегративен начин на разглеждане на цялата география на човека (Стоянов, П., 2013). Позицията на СоцГ се оспорва преди всичко от представителите на ИГ, но и от тези на КултГ (затова напоследък се говори за комплекс Социална и КултГ или Социокултурна география, който да замести антропогеографията). Напр. още Е. Вирт (E. Wirth, 1979) предлага в своята книга „Теоретична география" мястото над цялата неприродна география да се заеме от КултГ , т.е. тя да замени антропогеографията. Тук обаче се появява проблемът с комуникирането между географските школи, доколкото обикновено схващането за Култ Г е по-тясно (в англоамериканската география КултГ се възприема само като част от Human Geography, респ. във френската – като част от geographie humaine; подобна е ситуацията и в руската география, където тя е част от обществената география). Огледалното съответствие на този проблем във физическата география би било, според това, дали нейното място да се заеме от географската ландшафтна екология. Оспорва се и дали изследването на пространството, организацията на пространството и пространственото планиране трябва да са в антропогеографията или в РГ, доколкото приоритет на първата е действието на човека в пространството, а при РГ – пространствените структури (да припомним дуализма „човекът в пространството" vs „пространството на човека").

В руската география като основен обект на ОГ се приема ойкуменът, а за предмет на познание М. Д. Шарыгин (2005, 2007, 2014, 2015) предлага да се разглеждат териториално-обществените системи (ТОС), функциониращи в състава на интегралните геосистеми, които били предмет на изследване на общата география. Вътрешната структура на ОГ се предлага да се разглежда под формата на взаимосвързани генерални направления: СоцГ, ИГ, КултГ. При това е отделена тенденция на интегрираща диференциация, която се проявява и днес.

Логическа класическа схема на подялба на антропогеографията, която да свързва както традиционните, така и всички по-нови изследователски направления, обаче няма до сега и според редица автори вероятно няма да се създаде. Така напр. има по-нови изследователски сфери, които в голямата си част са се развили в отделни съставни дисциплини, те често пресичат диагонално по-старите съставни дисциплини.

По-долу, следвайки фиг. 11за логическата структура на антропогеографията, ще се спрем на главните дисциплинш, след което ще засегнем и някои по-нови съставни дисциплини.

(1) Физическа антропогеография

Тя представлява свързващото звено между физическата география и антропогеографията. За съжаление, в по-новото научно развитие тя намира сравнително малко внимание. Задача на Физическата антропогеография е разглеждането на физическите и биотични аспекти на човека и неговите връзки с природната среда. Към това се отнасят особено екологичните отношения в системата „човек-околна среда", които се разглеждат в сътрудничество с други научни дисциплини, напр. антропология, биология, геоекология или социология. Това засяга напр. проблемите на демографския растеж във връзка с изхранването на света или просто проблемите на „поносимостта на Земата", респ. „границите на растежа".

Други теми на Физическата антропогеография са потреблението и ограничеността на суровините, потреблението на енергия, нарастването на екологичното замърсяване и

разрушаването на екологичните системи, адаптирането на човека към, респ. оценка на природните рискове, проблеми на аклиматизирането или расовата диференциация в света. С тези и други проблеми на отношенията човек-околна среда се занимава също широко разпространената в англоезичното пространство интердисциплинарна „екология на човека"(human ecology). Тя има силни връзки с географията, при това също под названието „географска екология на човека".

Във взаимовръзка с физическата география се вижда и една друга съставна част на антропогеографията, която също е по-развита в англоезичното пространство - „медицинската география" (medical geography), често наричана също геомедицина. Към нейните изследователски аспекти се отнасят пространственото разпространение на болестите и взаимовръзките със социоикономическите структурни белези, респ. екологичното въздействие. Расовата диференциация на народите в света се разглежда и под шапката на т. нар. географска антропология.

(2) „Класически" и по-нови съставни дисциплини

В зависимост от географската школа, останалите „класически" и по-нови дисциплини на антропогеографията се причисляват или към (една силно интегрираща) СоцГ, или към комплекси като: Социална и култ Г, (само) КултГ (в немската антропогеография), Социално-икономическа география, Обществена география (в руската география). По-долу ще характеризираме задачите, респ. тематичните сфери на онези „класически" и (избрани) по-нови съставни дисциплини, които по различни причини по-рядко се разглеждат или ако – това само периферно.

Политическата география (ПГ) се занимава, съобразно съвременната антропогеография, с многообразните взаимовръзки между политически действащия човек и неговата пространствена околна среда. Тематичните сфери на тази съставна дисциплина, която отчасти е във взаимовръзка с научно сродната геополитика (разположена на границата на ПГ и политологията), са многообразни. Към тях се отнасят политическите граници с техните функции и въздействия, политическите процеси във вътрешността на отделни пространства (напр. избори, проблеми с малцинствата, политически регионализъм), политически конфликти за екологични ресурси (напр. вода или териториален контрол) и граници, глобализация и нови международни отношения, политически регионални конфликти и нови социални движения и т.н.

Историческата география пресича, със своя анализ на многостранните исторически състояния, процеси и въздействия в пространството, цели съставни дисциплини на антропогеографията, респ. СоцГ и КултГ. Така, могат да се отделят също различни „класически" съставни дисциплини, напр. историческа география на градовете или историческа ИГ и СоцГ. Лесно разбираемо е, че историческата география е във многостранно взаимодействие със съставни дисциплини на историята, напр. градска история, икономическа и социална история или съвременна история.

По-долу ще характеризираме накратко избрани „по-нови" съставни части на СоцГ и КултГ, които са се развили след Втората световна война, отчасти даже едва през последните 2-3 десетилетия. Те често не могат да се причислят еднозначно към по-горе посочените традиционни съставни дисциплини (някои автори ги причисляват към СоцГ).

Изследването на миграциите се счита традиционно, че е част от География на населението. Днес то вече е една интердисциплинарно развивана сфера, в която участват освен географи, преди всичко и социолози, демографи, историци и т.н. Често за него се използва по-всеобхватното понятие „изследване на мобилността", респ. от перспективата на географията - пространствено, регионално или географско изследване на мобилността.

География на религиите бива наистина развита в наченки още преди Втората световна война от няколко географи. Към изследваните въпроси се отнасят между другото въздействието на религията върху културния ландшафт, пространствената структура на религиозните системи и формиране на центрове, процеси на разпространение, преместване и взаимодействие или също многообразните въздействия на религиозните конфликти. Днес в тази сфера има и редица монографии. G. Rinschede (2003), напр. обединява Географията на религиите и т.нар. География на идеологиите – в една География на поддържането на духа.

Още по-младо е развитието на ***География на образователното дело*** и образователното съдържание, География на образованието или също География на образователното и квалификационното дело. Аспекти на изследване на тази дисциплина, която между другото показва също важни връзки с образователното планиране, са напр. анализите на пространственото разпределение на специфичните (по социални групи), различни образователни поведения, фундаментални изследвания на училищното и университетско локализационно планиране, както и връзките между развитието на ВУЗ и градското развитие.

Географията на свободното време и туризма (също География на поведението на свободно време), чиито корени са в традиционната География на туризма, през последното десетилетие се установява вече като самостоятелна социално-географска дисциплина. При това тя е повлияна, респ. форсирана от т.нар. Мюнхенска школа на СоцГ (вж т. 3). В изследването на свободното време и туризма участват днес също други дисциплини, като социология, психология и др. За тази дисциплина на антропогеографията има няколко учебника в различните географски школи.

Палитрата на ***дисциплините на ИГ***, които също вече имат характеристиката на „собствени" географии, се ограничава с изключение на няколко десетилетия до Аграрна география (с вариации в различните географски школи) и География на индустрията. Към „по-новите", все пак много различно оценявани съставни дисциплини се отнасят, напр. География на пазара на труда, География на рибовъдното стопанство, География на горското стопанство, География на енергетиката и География на третичния сектор. По-малко известна е една съставна сфера, която може да се формулира като „Географско изследване на иновациите и дифузията". Тази дисциплина се развива преди всичко в англоезичното пространство.

Една интересна, по-нова изследователска сфера, е също ***География на възприемането на околната среда и оценка на пространството.*** Това изследователско направление, наричано от някои автори като „перцепционен подход", изхожда от това, че пространствено-отнесеното поведение на човека зависи от възприетите и представените отражения на социално-пространствената действителност.

Една голяма част от посочените по-нови сфери на антропогеографията може да се обобщи като т. нар. ***Географско изследване на поведението***. То включва напр. географиите на прекарването на свободното време или на образователното, икономическото или електоралното поведение. В англоезичното пространство съществува сборното понятие „behavioral geography". Използва се също характеристиката „ориентирана към поведенческата наука география"или по-просто - поведенческа география.

Цялото това съдържателно и концептуално разширяване на антропогеографията изисква интензивно изследване на литературата не само в географската сфера, но и извън нея. Все повече нараства броят на съседните науки, от които се вземат важни знания, теории, методи и т.н. Различната (интердисциплинарна) работа открива пред антропогеографията същевременно многостранни възможности за приложение и с това също шансове за професионална изява.

РАЗВИТИЕ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИТЕ КОНЦЕПЦИИ/ПАРАДИГМИ В АНТРОПОГЕОГРАФИЯТА

Съвременното развитие на антропогеографията се определя от най-различни изследователски подходи, респ. научно-теоретични концепции, които отчасти водят началото си далече в историята на географията. Според някои автори, най-старата епоха на развитие на антропогеографията е т. нар. космографична фаза или също пропедевтична парадигма, характерна за времето около 1900 г. (от пропедевтика = преднаука). В хода на откриването на света и европейските изследователски експедиции на Хумболт, задача на географията е да обхваща и картографира пространствени явления и структури. През XIX в започва установяването на географията като наука, основават се катедри и географски дружества.

Тук ще разгледаме накратко главните фази на идейно/концептуално развитие на антропогеографията от края на XIX в насам (в сравнителен план по отношение на главните географски школи) с въздействията върху по-новата антропогеография, без претенции за изчерпателност. През тях се появяват и доминират по-нови парадигми, съществуващи успоредно една на друга.

Природнодетерминистична или геодетерминистична парадигма. След установяването на географията като наука се разбира, че не е достатъчно да се обхващат само явленията. Все повече се правят опити да се обяснят и структурите. Антропогеографски теми като демографско развитие, селищни системи или състояние на икономическото развитие се обосновават при това предимно като резултат от природните условия. Този подход, характеризиран като природен или геодетерминистичен, се основава на знания от физическата география за геофакторите, така напр. с климата се обяснява ниското ниво на икономическо развитие на тропичните страни. Напр. през 1931 г. Владимир Петер Кьопен счита, че тропичните народи са мързеливи, тъй като температурите са твърде високи за да работят по цял ден. Но по-драматичното е, че геодетерминистичната антропогеография се използва за формиране на научните основи на идеологията „земя и кръв" на националсоциализма. Въпреки нарастващата критика след Втората световна война, геодетерминистичната парадигма съществува до към 60-те години на XX в.

Корените на геодетерминистичната парадигма са много стари, като се има предвид че с някои въпроси в нея се занимават редица мислители и философи, търсещи обяснение на причините за развитието. Към края на XIX в географията се оформя като наука за връзките. Това развитие е повлияно от една страна от позитивистката културфилософия, позитивизма (изхождане от възприеманите неща, но и установяване

на закономерни връзки). Към това се прибавя от друга страна природно-систематичният начин на мислене от XIX в, особено на базата на еволюистичните теории на Ч. Дарвин по отношение на селективното въздействие на природата („борба за съществуване"). При това на преден план стоят отношенията природа-човек с каузалната верига: природно пространство>>стопанство>>общество. Тези отношения все пак биват твърде едностранно разглеждани, а именно като телеологична принуда на природата на страната над хората (телеология, телеологичен= учение за целта и целесъобразността в природата), т.е. антропогеографията на този етап се господства от въпроса за (едностранната) зависимост на човека, неговата култура, стопанство и история от природните условия.

Един от главните представители на това направление е Фр. Ратцел, преди всичко с неговия труд „Антропогеография" (1882/1891 г.), който се счита общо като важна основа за по-нататъшното развитие на тази важна географска дисциплина. Ратцел надценява въздействието на природата и на т.нар. отношения по място за дадено място върху земята. Той счита „природното мильо" за мотор на всяко пространствено развитие. Именно тези възгледи намират място в геополитиката.

Въпреки тези негативни последици за геополитиката, все пак въпросът за въздействието на природата не може да се игнорира в географията, което става особено ясно при изследването на културните и икономически пространства в периферията на ойкумена. Но и опасността от геодетерминистичните подходи остава (между др. в училищните учебници). Природните и екологични основи получават друго място, ако се разгледат, респ. оценят чрез подхода на възприемането на околната среда по отношение на сферата на човешките действия.

Пространствено-научна парадигма. От около 1945 г. се установява като противополюс на геодетерминизма една нова парадигма, която се характеризира като пространствено-научна антропогеография. Централната идея на този подход е обяснението на пространствени структури чрез математически закони. Като пионер на тази парадигма може да се счита В. Кристалер, който със своята теория за централните места/ЦМ (1933) обяснява разпределението, размера и броя на различните селища чрез математически връзки. Пространствено-научната парадигма се установява в немската антропогеография през 1969 г., когато на Германския географски конгрес в Кил се настоява за оттегляне от геодетерминизма и това в значителна степен се постига.

Посибилистка фаза или културно-екологичен подход. По отношение на тази фаза се говори и за концепцията за географския посибилизъм, за културно-екологичен подход или концепция за (гео)екологичната адаптация. Д. Бартелс (1970) я нарича също „посибилистичен вариант на еколого-детерминистичния подход", а Г. Хард (1973) – „хумано-екологичен посибилизъм".

Този културно-екологичен подход е от голямо значение като по-ранен предшественик на съвременната СоцГ. Все пак той получава първоначално приложение във Франция, където тази концепция се представя като реакция на учението за природното мильо на Ратцел, преди всичко от френския географ Пол Видал дьо ла Блаш от началото на XX в (вж т. 1). Централна тема в класическата френска география от Видал дьо ла Блаш нататък е изследването на човешките групи (на т.нар. genres de vie, т.е. групи по форма на живот, като селяни, ловци, пастири, миньори, номади и т.н. в един определен регион. Групите по форма на живот не се изследват като социално образувание, а в техните връзки със съответното географско мильо (природа). В основата стои постулатът за човешката свобода на избор при конфронтирането с географската среда. При това биват интерпретирани регионално привързани, най-често

селски групи по форма на живот, като резултати на „активно”, „свободно”, т.е. посибилистки проявявано „адаптиране към природните пространства”.

Въпреки подчертаването на т. нар. свободна, творческа, неприродно детерминирана адаптация на човека към природата, повлияните от културно-екологичния подход изследвания изпадат – според G. Hard (1973, 198) в квази-детерминистични разсъждения и мисловни фигури. Освен това, посибилистката аргументация се насочва не само срещу природния, но и срещу социалния детерминизъм.

Като реакция на силно геодетерминистично подчертаното учение на Ратцел, в Германия възниква в началото на XX в една трета важна изследователска концепция, която първоначално се характеризира преди всичко от О. Шлютер и до 50-те и 60-те години трайно определя немската антропогеография, а именно - концепцията за културния ландшафт.

Концепция за културния ландшафт. Този, разработен преди всичко през първата четвърт на XX в подход, се разглежда като морфогенетичен, като морфологична, респ. физиономична фаза на развитие с подчертано акцентиране върху изследване формите на културния ландшафт (гр. morphe=форма). Целта на този изследователски подход е същевременно анализ на генетичната морфология на културния ландшафт. При него става въпрос за обхващане, описание и обяснение на видими, т.е. възприемани от съзнанието неща или явления (селища, пътища и стопански използвани площи и т.н.).

С това тази концепция се свързва също с позитивизма на XIX в, защото той изисква от всяка наука да изхожда от смисъла на възприемани неща и да се ограничава върху тяхното констатиране и каузално свързване. О. Шлютер разбира в този смисъл ландшафта като пространство, което се оценява от физиономична гледна точка. Решаващи цели на изследването за него са обхващането на картината на ландшафта и описание на ландшафта, както и генетичното обяснение от географите. За разлика от Фр. Ратцел, О. Шлютер (1928) подчертава: „Като изграждащи фактори могат … да се считат не физическите сили, а много повече това са действията, причините за движение и целите на хората” (с. 391-392).

Понятието ландшафт получава все пак впоследствие значителни промени: развитие от идиографична, насочена към индивидуалните черти на ландшафта, концепция – към много повече номотетично схващане, което поставя на преден план закономерното, респ. типологичното. Преоценките, респ. новите оценки на понятието ландшафт стават от ландшафтната екология като по-младо, природо-научно изследователско направление.

Въпреки концептуалната едностранност и на морфологичния подход, не бива да се пропускат и редица позитивни въздействия – особено върху антропогеографията - в съвременността. Те се състоят между другото – спрямо останалите пространствени, респ. регионални науки – в по-голямото внимание на квалитативното наблюдение и оналгедяващото описание на пространствено-отнесени факти/неща, респ. пространствени единици. Също, особеното значение, което географията придава на картографската техника и изследователската интерпретация на въздушната техника в сравнение с пространствено отнесените съседни науки, може да се разбере на фона на старата географска традиция на ландшафтното наблюдение.

Към дефиницията за култултурния ландшафт може първоначално да се изходи прагматично от това, че трайното и решаващо въздействие върху едно пространство от човешки групи води до формиране на културен ландшафт. Той може много силно да се

характеризира от отделните доминиращи групи. В този смисъл се говори напр. за аграрен ландшафт, минен ландшафт или общо за икономически ландшафт.
От особено важно значение в случая е, че и в СоцГ на Мюнхенската школа (вж по-долу) понятието ландшафт не е изключено. То представлява от една страна, както в историческата география, процесна перспектива, от друга – отдалечавайки се от традиционното историческо и генетично изследване на културния ландшафт – в центъра на изследването стои анализът на пространствеите дейности на актьорите при формирането на ландшафта. Така, според К. Руперт (1968), респ. Й. Майер/Р. Песлер/К. Руперт/Ф.Шафер (1977) ландшафтът, респ. културният ландшафт се дефинира като „процесно поле, в което чрез дейностите на групите, т.е. в процеса на тяхното разгръщане на съществуването, биват обновявани, променяни или формирани структури" (с. 22).

Концепцията за културния ландшафт намира разпространение и в другите големи географски школи, особено англоамериканската (cultural landscape) и руската (культурный ландшафт). Но докато в първата това датира още преди Втората световна война (Карл Соър, известен у нас като Карл Зауер), то при втората това става в по-ново време. М. Д. Шарыгин (2014) пише, че КултГ се развива с известно изоставане от западната география. Днес развитието й се свързва с концепцията за ОГ (вж по-долу). Според преобладаващата дефиниция, КултГ (Географията на културата) е наука (научно направление) за пространствените особености, фактори и закономерности на развитие и функциониране на културата, за процесите на културно-териториалното системообразуване, за неговите предпоставки и последици (пространствена организация на културата), за културните фактори и традиции в пространствената организация на обществото. Съобразно руското разбиране, културният ландшафт е природно-културно съчетание, включващо компонентите на природата, социума, стопанството, инфраструктурата и културата.

В немската география още преди Втората световна война получава значение и един друг изследователски подход, а именно т. нар. функционално изследване на културния ландшафт. Тази нова фаза на развитие се характеризира също просто като функционална фаза на антропогеографията.

Функционална фаза. Във функционалния подход, който и днес силно бележи цялата антропогеография, по-силно се вземат под внимание т. нар. функционални пространствени единици (на антропогенните жизнени пространства) спрямо физиономичните ландшафти. Решаващият тласък за това, физиономичният, респ. морфогенетичният начин на разглеждане да се допълва от един функционално-динамичен, идва от Географията на градовете. Още през 20-те години на XX в, особено от страна на скандинавската география биват публикувани трудове за отграничаване на функционални квартали (сити, жилищни райони и т.н.). В немскоезичната география на градовете първоначално австрийският географ Х. Бобек, със статията си „Основни въпроси на географията на градовете" (1927) дава решителни импулси за развитие. Функционалната подялба на града се отразява днес напр. в плановете за използване на площите (т. нар. F-Plan в немското пространствено планиране).

През 1933 г. В. Кристалер публикува със своята теория за централните места (ЦМ) и техните сфери на влияние един от най-важните проекти за функционално-пространствените моделни представи. Днес вече знаем, че множество икономически, културно, социално и политически определени сфери/полета на връзки могат да бъдат емпирично обхванати и отграничени като функционално-пространствени единици. Тези сфери на връзки, които в голямата си част не могат да се възприемат непосредствено смислено, но все пак в значителна степен въздействат пространствени

структури, притежават много различни взаимовръзки и се наслояват взаимно по различен начин, респ. по интензивност.

В следвоенния период функционалното направление на изследване се развива преди всичко в рамките на Географията на градовете. Към него се отнася също днес изследването на градски системи. Сферите на връзки като функционално-пространствени единици, които се изследват от функционалната География на градовете, възникват от отношенията на покупки и услуги чрез административните връзки, културните връзки и т.н. Тяхното изследване позволява не само подялба на градските територии на различни функционално-пространствени единици, напр. на сфери на притегляне на вторичните центрове или на училищни райони, но и подялба на по-големи пространства съобразно съответните градски влияния, респ. т. нар. връзки град-околност на съществуващите в тези пространства градски центрове от различен ранг, т.е. т. нар. ЦМ.

Също в ИГ функционалното направление става все по-важно, напр. анализът на функционални връзки, като връзки на доставки и продажби, на трудови връзки под формата на връзки на ежедневни трудови пътувания (ЕТП). Така през 50-те и 60-те години се публикуват много трудове по проблемите на структурно и/или функционално определените икономически пространства или на т.нар. пространствени икономически единици. Приведените досега анализи показват, че понятието „функция" в антропогеографията е многозначно (Бокс 1).

Бокс 1. Многозначност на понятието „функция" в антропогеографията (по H. Heineberg, 2003)

(1)Функции на пространствени единици (функционални пространствени единици, напр. ситито като пространствено ядро на един голям град; към него се отнасят също категориите/видовете ползване в рамките на планирането на използването на площите;

(2)Функции на щандорти (напр. лекарска или адвокатска практика като функционални щандорти);

(3)Функциите като пространствени връзки (или функционални, по-добре функционално-пространствени връзки, напр. притегателни сфери на ЦМ, връзки на ЕТП);

(4)Основни функции на съществуване (ОФС) - категорийни ОФС или просто основни функции, напр. живеене или труд. Носители на функции са индивидите, социалните групи или обществата.

Също в съвременната „организация на пространството" все повече се налага функционалният начин на разглеждане, преди всичко от 1964 г. насам с публикувания от D. Parztsch труд „За понятието функционално общество", който съставя един силно генерализиран, ограничен до 7 категории каталог от функции. Този каталог на т. нар. ОФС се популяризира от Мюнхенската школа на СоцГ (вж Бокс 2).

Бокс 2. Основни функции на съществуване (ОФС)

ОФС са такива основни изразявания на съществуване, дейности, които са иманентни на всички социални слоеве, могат да се обхванат от масовата статистика,

измерими са пространствено и времево и се изразяват пространствено (Ruppert, K., 1977, 100). Те са:

(1)Размножаване и живеене в (частни или политически) общности
(2)Обитаване
(3)Труд
(4)Снабдяване и потребяване
(5)Образоване
(6)Рекреация и
(7)Участие в транспорта (комуникация)

При това под транспорт се разбира превоз на лица и стоки, както и „размяна на новини между функционалните щандорти (локации) на обществото. Под комуникация се разбира предаването на информация от всякакъв вид между носителите на функции, т.е. между индивиди и групи, респ. функционални щандорти (с. 30).; спорно е дали участието в транспорта може да се характеризира като същинска ОФС или само като неин посредник.

Основните функции на човешките изяви на съществуване създават, според К.Руперт/Ф. Шафер, многостранни отношения на зависимост, т.е. те формират т.нар. антропогенно поле на сили, комплексни структури на въздействие, които са в тясно взаимодействие с природната среда. С това културният ландшафт бил най-сетне „комплексно структурно образувание на пространствени структурни образци на (споменатите) ОФС на обществото върху една територия" (K.Ruppert/F. Schaffer, 1969, 209).

Приведените в Бокс 2 ОФС биват традиционно или в по-ново време възприети от отделни функционално отнесени дисциплини на антропогеографията, респ. на КултГ (както и в най-различни аспекти от съседни науки) в изследването и преподаването. Трябва да се изясни при това къде можем да позиционираме съвременната СоцГ в тази система? Според К. Руперт/Ф. Шафер (1969) застъпваната от тях социално-географска концепция се е развила квази принудително от функционалната антропогеография.

Фаза на социалната география. Възникването и развитието на СоцГ е доста различно в рамките на европейските географски школи от една страна и между европейската и англоамериканската география (Стоянов, П., 2013). Тук ще отбележим само развитието на мюнхенската школа и англоамериканската школа (повече подробности вж в Стоянов, П., М. Бъчваров, А. Дерменджиев (ред.).Социална и културна география, София и Велико Търново, 2004).

(1)Мюнхенска школа. СоцГ в немскоезичното пространство още отрано се бележи от личността на австрийския географ Х. Бобек (1948) с една статия за „Мястото и значението на социалната география". Към този първи концептуален проект за СоцГ се прибавя и силното й иновативно въздействие. Изхождайки от определени социални функции и социални сили – позовавайки се на Видал дьо ла Блаш – биват отделени ландшафтно и социално белязани групи по форма на живот (напр. арендатори, фабрични работници). Бобек стига до констатацията, че носителите на функции и създатели на пространствени структури са най-вече човешките групи…" (цит. по К.Руперт/Ф. Шафер 1969, 209). С това СоцГ трябвало да получи всеобхватно значение. В. Хартке, който първоначално преподава във Франкфурт, после в Мюнхен, поставя в центъра дейностите на човешките групи и ландшафта като „регистрационна палитра" на човешкото пространствено-отнесено действие. Това означава пълно отдръпване от детерминистичната роля на природата.

Според К. Руперт и Ф. Шафер, които се отнасят към главните представители на установената през 60-те години Мюнхенска школа на СоцГ, тази ориентация дава нова методологична основа на антропогеографията, обхващаща всички нейни съставни сфери. Новата СоцГ в този смисъл означава по-силно вземане под внимание на груповото въздействие от човека в пространството. Като следствие, Ф. Шафер дефинира през 1968 г. СоцГ като „наука за пространствените форми на организация на процесите на ОФС на човешките групи и общества".

Съобразно представянето на развитието на антропогеографията от Е. Томале (1972), в социално-географската фаза от появата на програмната статия на Х. Бобек (1948) насам може да се отдели една „структурна фаза", тъй като (социално)-структурните аспекти на носителите на функции биват по-ясно поставени в центъра на разглежданите от антропогеографията въпроси (с. 262). С това от около 1950 г. функционалната антропогеография бива квази наслоена от една структурна СоцГ. Един втори подпериод на социално-географската фаза, респ. наслояване на социално-географската фаза започва в края на 60-те години в Германия преди всичко с трудовете на К. Руперт, Ф. Шафер и Р. Гайпел за поведението на обитаване, на свободно време и образование, в които по-силно се проявяват социално-географските начини на разглеждане. В същото време К. Руперт и кол. характеризират в своята СоцГ (1977) цялата социално-географска фаза на антропогеографията опростено като „процесна фаза".

Без съмнение, на Мюнхенската школа СоцГ от края на 60-те години се пада голямо обновяващо въздействие. Това засяга не само изследването и преподаването в университетите (напр. чрез създаване на курсове или направление СоцГ), но и промени в програмите на училищното обучение. Съвременната ситуация все пак е по-различна. Наистина все още се признава необходимостта и значението на социално-географския начин на разглеждане, а от излизането на трудовете на К. Руперт и Ф. Шафер насам има голям брой нови емпирични изследвания, все пак пълната методична преориентация на цялата антропогеография чрез социално-географския подход на Мюнхенската школа към редица въпроси предизвиква и редица критики, на които тук няма да се спираме. Във всеки случай Мюнхенската школа избира по-различен подход от англоамериканската СоцГ.

(2)Англоамериканска социална география. В англоамериканската СоцГ (social geography) се отделят няколко групи изследователски подходи, от които най-важни са: позитивистки, хуманистични, радикални и постмодерни подходи. По-долу ще ги представим съобразно вижданията в книгата на R. Pain, M. Barke, D. Fuller et. al. (2001).

Позитивистки подходи. „Соц Г на позитивистките подходи търси да установи общи твърдения, моделни географски феномени и да разкрива „закони" за да обяснят човешките/пространствените взаимодействия. Обикновено се прилагат квантитативни методи за постигане на тези цели. При повечето позитивистки социални изследователи се предполага, че са обективни, неутрални, непредубедени наблюдатели. Макар че тази позиция бе широко критикувана, позитивизмът е популярен подход в СоцГ и доминиращ до сравнително скоро.

Хуманистични подходи. Хуманистичните подходи предлагат дългосрочна алтернатива, която поставя предизвикателства пред детерминистичните обяснения. Хуманистичните социални географии твърдят, че няма обективен географски свят, но и че географиите се възприемат и създават от индивидуалните възприятия, отношения и усещания. Те придават централност на човешката дейност, на разнообразието и различията и оценяват тривиалния, местния и ежедневен човешки опит. Те вярват, че

науката и учените са субективни и ангажирани, и действително могат да променят това което изследват.

Радикали подходи. Радикалните подходи акцентират на властовите отношения и на политическите структури при обяснението на социалния географски свят. Радикалните социални географи имат експлицитни политически и морални задължения към проблемите, които изследват. Най-влиятелни са марксизмът, феминизмът и антирасизмът, които прилагат важни основни елементи на социалната теория за анализ на обществото и пространството. Марксистките географи привличат теориите на Карл Маркс, подчертавайки централността на капиталистическата икономическа и политически системи при обосноваване на социалния и културния живот и при адаптиране и усъвършенстване на теорията, за да се върви в крак с текущите промени в обществото и икономиката. Феминистките географии привличат феминистките теории и разширяват фокусът си от изследване на живота на жените и значението на пола при изграждането на пространството към въпроса за другите форми на различия и угнетяване. Антирасистките географии изтъкват и оспорват ендемичността на расизма за западните общества и в самата география на човека. Радикалните подходи подчертават нуждата от постоянна проверка не само на съдържанието на СоцГ, но и на начините по които се правят изследванията и теориите.

Постмодерни подходи. Постмодерните подходи в СоцГ са коренно различни. Постмодернизмът отбелязва нова ера за западните общества, идеята че вече сме отвъд „модерната" епоха. Постмодерните подходи включват общо предизвикване на линейния прогрес на историята и социалната наука; фрагментиране на традиционно дискретните форми на обяснение; отхвърляне на реализма, определеността и истината, вкл. „големите теории". Терминът често се използва за да инкорпорира културния обрат и постколониалните подходи. Перспективите, които той включва понякога са в конфликт. Някои разглеждат постмодернизма като релативистичен, докато други твърдят че е отворил пространство за по-рано изключеното от географската теория".

Както се вижда, англоамериканската СоцГ се различава твърде от концепцията за СоцГ на Мюнхенската школа с разграничаването на различни изследователски подходи, което е следствие на навлизането на хуманистичното изследователско направление на А. Бътимър (вж по-долу).

Сциентистка икономическа и социална география. Подходът, характеризиран като „сциентистка Икономическа и СоцГ" или като „сциентистко-квантитативна СоцГ", се представя между другото в опозиция на господстващото тогава схващане в географията за цялостното ландшафтознание, на което липсва теория и е ирелевантно към „обществената използуваемост". Този подход е успоредно направление на Мюнхенската школа на СоцГ , но е и един значителен крайъгълен камък в новата ориентация на немската СоцГ, застъпвана от Д. Бартелс (Bartels, D., 1970, вж също Бокс 3).

Бокс 3. Коментар на Икономическата и СоцГ на Д. Бартелс от П. Седлачек (1989)

„В контекста на общественото, технологичното и научно развитие на 60-те години на XX , когато вярата в осъществимостта на „общество на благоденствието" чрез прогрес, наука, икономически растеж, държавна намеса, планиране и социално инженерство бе непрекъснато окриляна от духа на времето, новата „Икон и СоцГ" (Д. Бартелс и др, 1970) с нейните теоретични и квантитативни модели дава подходяща метатеоретична съпровождаща музика на една развиваща се според новите професионални сфери, преди всичко в пространственото планиране, и развиваща се в

„наука за държавата" „приложна антропогеография". Междувременно не само вярата в осъществимостта на бъдещето, но и проектът за социална държава (Хабермас, 1985) изпаднаха в криза и с нея принудително и сциентистката наука" (Sedlacek, P., 1989, 9-10).

Д. Бартелс се ориентира при това в „сциентистката СоцГ" към модела на природонаучно-аналитичния начин на мислене. Това е научно-теоретично схващане, което изхожда преди всичко от виждането на К. Попър за „критичния рационализъм". Към нейните методични задачи се отнасят (според Бартелс), съобразно принципа на тестване на хипотези на К. Попър: да се обхване действителността чрез изграждане на хипотези; хипотезите да бъдат проверявани (чрез данни, напр. чрез стандартни анкети); да се прилагат утвърдени хипотези, след това закони, теории и т.н. при обяснението, прогнозите и манипулацията (техника) в конкретните случаи на действителността.

От няколко години научно-теоретичното схващане в СоцГ се променя особено в полза на т. нар. квалитативна СоцГ опирайки се на квантитативното социологично изследване (вж по-долу). Подходът на Д. Бартелс е все още много важен за разбирането на днешния начин на изследване в антропогеографията, респ. на СоцГ. С това сциентистко-квантитативно направление, СоцГ се отваря път за техническите иновации в сферата на изследователските методи с помощта на ЕИМ. Статистическият софтуер за изчисляване, компютърната картография и ГИС помагат през последните десетилетия на СоцГ и формират както и преди едно от важните направления на тази дисциплина.

По-нови подходи на теорията на поведението и на решенията. Ориентираните към поведението подходи в англоезичната география, развити преди всичко в САЩ, при силно въздействие на психологията на възприятието, се възприемат и в европейските антропогеографски, респ. социално-географски изследвания. В англо-американското езиково пространство инкорпорирането на подхода на науката на поведението в географията се характеризира като "behaviorism" или – както вече бе споменато – като Поведенческа география (География на поведението, behavior geography), в немската антропогеография – като „ориентирана към поведението география" или География на възприятието/Перцепционна география (вж и примера за по-силно ориентираната към поведението ИГ чрез поведението на сатисфайзера в Бокс 4).

Бокс 4. Поведение на „оптимайзера" срещу това на „сатисфайзера" в рамките на ИГ (по H. Heineberg, 2003)

От класическото учение на пространствената икономика, респ. пространствената икономическа теория (ПИТ) силно подчертано и за географския начин на мислене, особено в ИГ, определящо далече в следвоенния период става в голяма степен приетото допускане за пространствено отнесеното поведение на човешките индивиди на т.нар. поведение на оптимизирането (optimizing behavior). При това става въпрос за икономическия човек (homo oeconomicus) като „оптимайзер" (оптимизатор).

Това означава, че при „оптимайзера" поведението се определя от максимата за икономическа рационалност на действието. Едно такова поведение се предполага при класическите икономически теории от предлагането и търсенето, при икономическите щандортни теории, респ. също при класическите модели на пространствената икономика (между другото на Й. Х. фон Тюнен и В. Кристалер). Съобразно това, действията на „оптимайзера" са винаги икономически оптимални, той разполага с пълна информация за всички възможни алтернативи за действие, тъй като притежава

пълна увереност за видим успех на своите действия и т.н.

Обратно на„оптимайзера”, в днешната ориентирана към поведението ИГ на англоезичното пространство се говори за т.нар. „сатисфайзер”, т.е. за характеризиран с поведение на задоволство стопанисващ човек. Той господства именно все повече възгледите до там, че икономическите решения, като решения за избор на локация (щандорт) на предприятия винаги се определят едностранно от икономическия рационализъм, и че поведението на задоволство на „сатисфайзера” се определя в много по-голяма степен отколкото се предполагаше по-рано, като насочващо икономическото поведение. „Сатисфайзерът” решава по една субективна скала на предпочитанията, която е различна от индивид към индивид, респ. от група към група. При това трябва да предположим, че всеки индивид разполага с ограничена информация – по отношение на предлагането и търсенето в икономическата сфера или по отношение на търсенето на нов щандорт на предприятието – които отново зависят от социални, социокултурни и други фактори (M. E. Eliot Hurst, 1972, цит. по H. Heineberg, 2003, 33).

Това просто сравняване на поведението на „оптимайзера” и „сатисфайзера” показва вече редица белези или елементи (като информация, предпочитания или ценностна система, действия или решения, поведение и т.н.), които влизат в новия подход на теорията на поведението и решенията на антропогеографията или СоцГ.

Тъй като в рамките на ориентираната към науката за поведението география в центъра на изследването стоят най-важните аспекти на възприемането на околната среда и оценката на пространството от човешките индивиди и групи, може също да се избере формулировката „География на възприемането на околната среда и оценка на пространството” (H. Blotevogel/H. Heineberg,1992). От Перцепционната география до сега са изследвани множество различни теми като напр. възприемането на градската среда (между др. в рамките на модерния градски маркетинг), регионалните предпочитания и градския имидж, оценка на новите жилищни райони, възприемане и оценка на рекреационните райони и вътрешноградските свободни пространства, възприемане и оценка на транспортната инфраструктура (напр. на обществения транспорт, на паркинговата система от участниците в транспорта) или картографското представяне на пространствени имиджи под формата на т.нар. „ментални карти” (вж по-долу).

Какво обаче тук се вижда като ново при ориентираната към поведението география, което не заменя модерната СоцГ, а може да я задълбочи и в голяма степен да я допълни концептуално? Д. Бартелс/Г. Хард (Bartels, D. u. G. Hard, 1975) говорят в тази връзка за необходимо прецизиране и допълване на социално-географския подход.
Решаващ е, първо, възгледът, че „за разлика от традиционното схващане за географските обекти (…), „сега действителността не се разглежда повече като обективна и общовалидна база на дейности, а че (…) се извършва диференциране съобразно една субективно възприемана действителност (…)”. „Това означава, следователно, че трябва да се изследва субективното възприемане на обектите на реалния свят, за да може да се обяснят пространствените структури, които възникват (или са възникнали) на базата на тези процеси” . Важна основа на новия подход на теорията на поведението е следователно „концепцията за възприемането”.

В учебника по СоцГ на Й. Майер и др. (Maier, J., R. Paesler, K. Ruppert u. F. Schaffer, 1977) се прави опит да се вземе под внимание подхода за възприемане на околната среда и оценката на пространството в едно проста концепция, респ. да се свърже със социално-географския подход (с.25-27). Там е представена т.нар. система на пространството, която трябва да отрази процеса на вземане на решения,

характеризиращ пространствено релевантното поведение на социалите групи в ОФС и предизвиканите от това промени на географската среда. Базовата схема на възприемането на пространството се публикува през 1970 г. от американския географ Р. М. Даунс (Downs, R. M., 1970) l / в бр. 2 на сп. Progress in Geography.

Много обширно се развива в американската география изследването на ментални карти. Към основните трудове тук се отнасят тези на Кевин Линч от 1960 г. (картографско изследване на пространствените имиджи на различни групи население в един град), също тези на Р. М. Даунс/Д. Стеа (1982) за когнитивните карти: „Светът в нашите глави" или на П. Гоулд/Р. Уайт (1974) за „менталните карти" на предпочитанията за местоживеене. Т. Ф. Сааринен (1973) проучва субективните познания за пространството на ученици и студенти. Той ги кара да начертаят свободно или да нанесат обекти върху картата на света или да нанесат имена върху контурни карти с политически граници. Има подобни немски изследвания, напр. на Х. В. Велинг (1981) за субективните градски планове. Трябва да се вземе под внимание при оценката на изказната сила на този метод, че представянето на състоянието на пространствена информация силно зависи от съответното състояние на индивидуалните умения за рисуване/чертане. Може да се посочи и значението на концепцията на науката за поведението, респ. за възприемането, напр. за рекреационната мобилност, за организирането на времето в отпуск в целия спектър от дейности на свободното време и пътуванията. Тя не може да се обясни само чрез персонални индикатори като възраст, пол и т.н. или чрез реалния свят на един туристически район. При индивидуалното и специфичното по групи решения за едно туристическо място играят значителна роля освен нуждите и претенциите, също и пространствените представи на индивидите, респ. групите за съответното туристическо място. Те често се създават по индиректен път, напр. чрез проспекти на туристическите реклами. Такива представи (имиджи) за едно туристическо място могат значително да се отличават от тяхната реална снабденост, респ. среда, така че вследствие на това снабдеността на пространството допринася ограничено за обясняване на честотата на посещаване.

Субективните механизми на възприемане на пространството, оценката и решенията са от значение също по отношение на други мобилности на свободното време или напр. при решенията за мигриране или преместване, с което обяснението на процесите на миграция се оказва извънредно комплексно. Друг пример са решенията за локализация на занаятчийски и индустриални предприятия. И при ръководителите на компании от по-голямо значение е характерът на субективните имиджи, отколкото досега се приемаше на базата на класическите и по-новите икономически локализационни учения (вж също типа „сатисфайзер" в Бокс 4).

Все пак подходът на възприемането, особено на силно опростения модел на Р. Д. Даунс (1970) се разглежда критично от някои автори. По-новите моделни представи, които се градят върху концепцията за възприемането, са по-комплексни. При това се привличат и по-нови концепции на теорията за действието, за обратните връзки и т.н. Като примери могат да се дадат схемата за анализ на Д. Клингбайл (1978) или „поведенческия модел на бихевиористичната СоцГ" на Б. Верлен (вж по-долу). Все пак и този по-комплексен модел се базира на редица несъгласувани основни тези. Те са (опростено изразено) информации от пространствената околна среда, които биват когнитивно филтрирани и водят до специални решения, както и до поведения в пространството. Този процес се влияе от редица възприятийни и ръководещи поведението фактори, които зависят от съответни белези на личността, както и от социокултурни фактори.

Хуманистична география на А. Бътимър. От две-три десетилетия, особено в англомериканската географска литература, се развива една базирана на философското направление на хуманизма т. нар. хуманистична география (humanistic geography). Към представителите й се отнася теоретикът на географията Ан Бътимър (вж труда „Идеал и действителност в приложната география" от 1984 г.). Жизненият път и начинът на мислене на Бътимър се бележат от нейната ранна принадлежност към Доминиканския орден, но и от работата й по социално планиране в шотландските бедни квартали и не на последно място от сътрудничеството й с географи от САЩ и Швеция (Т. Хегерстранд). Бътимър застъпва подхода на възприемането, че когнитивната димензия на възприемането на средата трябва изследва какви са представите в живота на хората, особено в различните култури. Освен това, пише тя: „Би било разумно да се говори за това как хората живеят, вместо как хората виждат и възприемат" (пак там, с. 51). Хуманистичната география, според Бътимър, се цели с т. нар. участие към субективно участващото разбиране на начина на поведение на „конкретни хора" в техния земно-пространствен контекст. На ранния етап, географите са главно зрители, наблюдатели на образци и процеси. За Бътимър от по-голямо значение е не наблюдението на действителността, а участието в действителността.

В една 3-степенна схема на „възприемането и човешкия интерес", А. Бътимър (1984) различава 3 фази на развитие на дисциплината хуманистична география в антропогеографията, а именно, на фаза I: „Период на наблюдение, фаза II: „Инсайдер" и „аутсайдер", фаза III: „Участие". Като категории на изследването се отделят при това: идентичност (изследване на родни места, ландшафти и т.н.), порядък/ред (изследване на земеползването, селищата, йерархията на ЦМ и т.н.), както и жизнено пространство (ресурси, екология и т.н.).

Според Бътимър, фазата на участие означава също, че наред с научно-теоретичните, също така и социални и други влияния въздействат върху нашия много често разглеждан като саморазбиращ се начин на разглеждане и практика (Buttimer, A., 1984, 21). В третата фаза се посочват между др. социални теми (безработица, отчуждаване, упадък на регионите). Отбелязва се, че те са характерни и за СоцГ (social geography) на англоезичното пространство. Последната се занимава по традиция особено с актуални социални проблеми, като бедност, безработица, формиране на гета, расови безредици в градовете и т.н.

По отношение на хуманистичната концепция на Бътимър (особено фази II и III) П. Седлачек (1989, 12-13) отправя критика и поставя множество въпроси: „(Бътимър) представя този подход онагледено чрез една фигура/човек, която веднаж наблюдава откъм града чрез далекоглед една лодка с гребци (аутсайдер), в другия случай обаче той се е качил на лодката и гребе с другите (инсайдер).

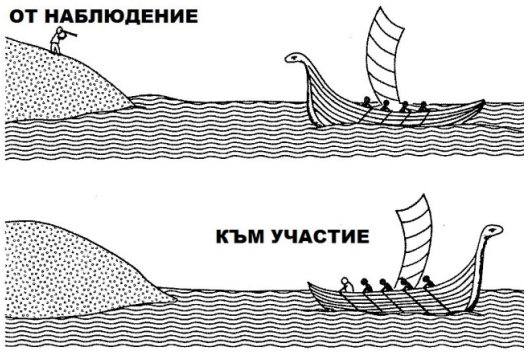

Фиг. 12. Към хуманистичната география на А. Бътимър: от наблюдение към участие
Изт.: Heineberg, H., 2003

Седлачек поставя много въпроси. Дали тук напр. не се опростяват нещата прекомерно? Няма ли също и друга лодка в езерото, накъде е насочено пътуването и на кои цели служи? Няма ли сред лодките моторни, платноходки, гребни, и не се ли населява езерото и от кану-спортисти, сърфисти и плувци, които имат други претенции, нужди и интереси? Въпроси, които в света на Бътимър въобще не се поставят, които обаче са от значение за изследователските практики. На кои цели служи това изследване, поради което участвам в „гребането" в живота на другите, а с това не поемам отговорност за изследването, а и за жизнения свят в който се гмуркам. Също, какво да правя със знанието, което съм придобил по този начин? Мога ли и бива ли въобще аз да оценявам, защото това се отнася за конкретен случай, лица, съдби?
Изследвания от този вид дават само ограничаване върху избрани случаи и противоречат на представителността на сцентисткото социално изследване. На мястото на репрезентативните извадки на масовите стастически изследвания излизат няколко частни изследвания. Като резултат, ние отбелязваме „несигурно познание" за закономерните начини на поведение на изследваните обекти и възможността за тяхното управление в масовото общество. Много повече, ние узнаваме чрез нашето кумулирано знание едно ново съзнание за устройството на нашия жизнен свят, за възможностите и шансовете на тяхното изграждане, възможните решения и стратегии за овладяване на жизнените ситуации" (пак там, с. 15).

Квалитативна социална география. Тя се развива преди всичко през последните години в рамките на т. нар. квалитативно социално изследване, в което участват редица отделни дисциплини (напр. етнология, история на ежедневието, социология на труда). Терминът „квалитативна" контрастира на квантитативните изследователски подходи (вж сциентистката концепция за Икономическа и СоцГ на Д. Бартелс). Квалитативната СоцГ се привързва към подхода на теорията на поведението и действията. Важен е методът на изследване на мястото на репрезентативните извадки чрез стандартизирани анкети, изследват се отделни случаи (case studies) с т.нар. квалитативни интервюта (напр. т. нар. метод на магнитната лента, датиращ от времето на магнитния ауидозапис). Предимството на този емпиричен метод е, че той е по-гъвкав отколкото една стандартна анкета. Квалитативното интервю служи преди всичко на „откритото търсене на следи", напр. за разкриване на нови изследователски аспекти. Квалитативно оринтираният социалгеограф се разбира като участник. На мястото на наблюдаващия отвън социолог, този т. нар. подход на жизнения свят отговаря на целта на хуманистичната география на А. Бътимър.

Квалитативната СоцГ може да печели от методичния инструментариум на квалитативните емпирични социологични изследвания. Напр. при квалитативните техники за измерване се различават т.нар. проблемно ориентирани интервюта, наративни интервюта (партньорът на интервютата бива анимиран при това съвсем свободно за разказване, вместо да го конфронтираме с една стандартизирана анкета), метод на груповата дискусия и т.нар. участващо наблюдение.

При операционализирането на квалитативния изследователски подход има все пак проблеми: това засяга между другото проблематиката на много често недостатъчната представителност на отделни case studies, въпросите на кодирането и сравнимостта на отделните резултати (също в сравнение с резултатите от по-силно стандартизираните анализи чрез анкети), големия разход на труд на квалитативната методика (напр. отнемащи много време оценки на продължителни (аудио)записи). Редица автори предлагат свързване на квалитативните методи с квантитативните.

Ориентирана към действието социална география на Б. Верлен. Към подходите на поведението на СоцГ от няколко години отправя основна критика от научно-теоретична гледна точка швейцарският географ Б. Верлен (вж като въведение статията му „Ориентираната към действието социална география", Б. Верлен, 2002, както и монографията му „Социална география", 2000, 2008). Според него, антропогеографията повече не трябва да изследва как пространството определя човешките дейности, а как човешките действия изграждат пространството. Верлен (2004) характеризира това като „правене на география". Когато учените пишат напр. за „География на Северна Германия", тогава те трябва да отграничат този регион от другите, т.е. да предприемат регионализиране. Регионализациите следователно се извършват от хората. С това регионите не са дадени от природата, а се създават. Но и лаиците правят география в своето ежедневие. Чрез купуването на определени продукти се стимулират в глобализиращия се свят предприятия в другите страни. С това всеки човек в своето ежедневие определя икономически и социални структури в другите региони. Пространствените образци следователно не са геодетерминирани, а се дефинират от човешкото действие.

Б. Верлен настоява също да се изходи от теорията на действието вместо от теорията на поведението. „За разлика от ориентираната към поведението СоцГ, последната ориентирана към действието избира човешкото действие като осъзнат целенасочен акт, в чието изпълнение няма обществено, пространствено и индивидуално участие (методологичен индивидуализъм), т.е. всяко човешко действие се ръководи от една цел, респ. се проектира за една цел, едно намерение.

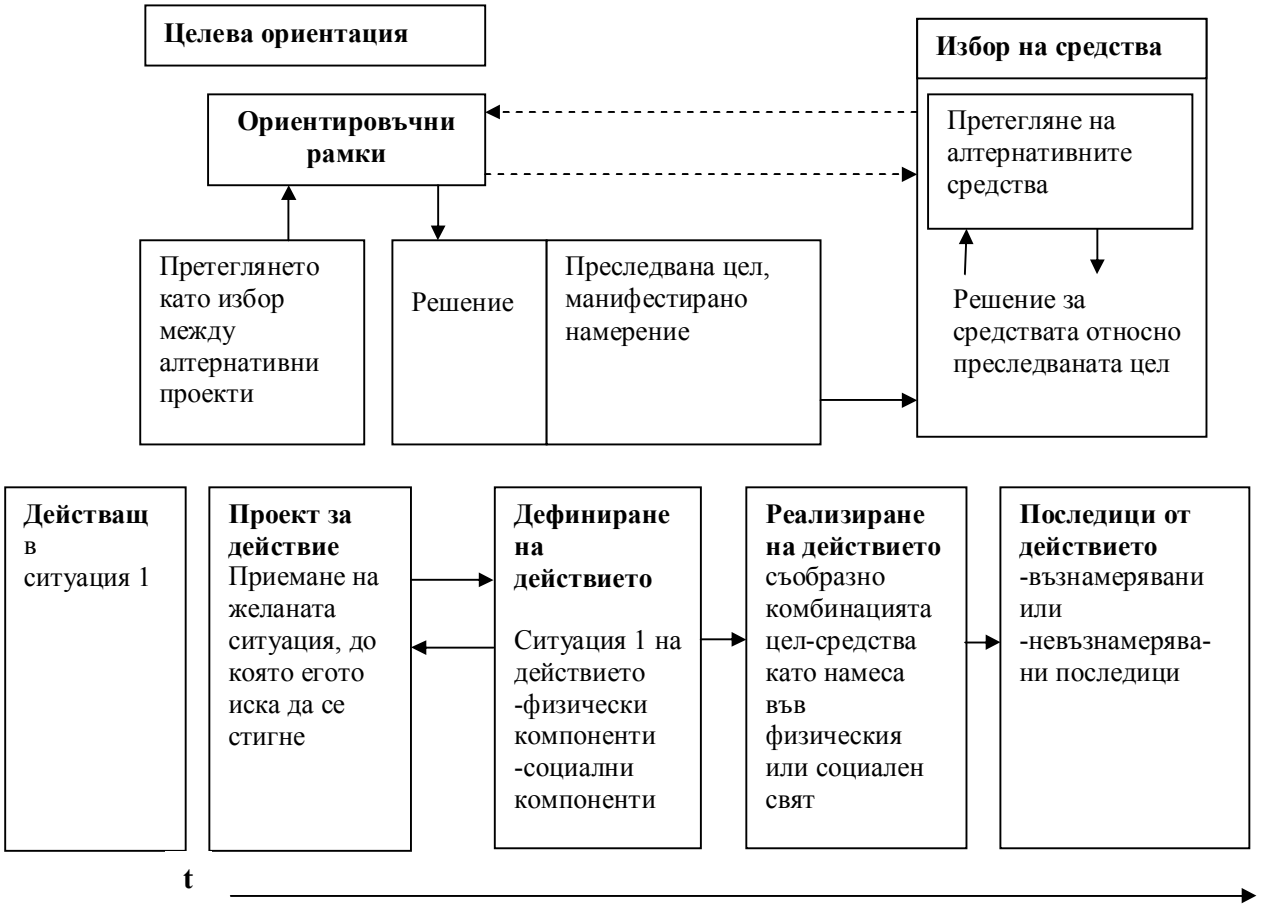

Фиг. 13. Модел на действието на Б. Верлен
Изт.: B. Werlen, 2000

В този модел на действието (фиг. 13) се отделят по отношение на действащия индивид 4 процесни последици: проект за действие, (корелативна) дефиниция на ситуацията с физическа и социала компонента, реализация на действието (съобразно целта, респ. комбинацията цел-средства като интервенция във физическия или социален свят) и последици от действието (възнамерявани, невъзнамерявани). Над проекта за действие стои целевата ориентация с нейните комплексни рамки. Според П. Ройбер (Reuber, P.,1999), могат да се посочат няколко сфери на изследване по отношение на подхода на действието, напр. „изследване на икономически целево-рационални решения на актьорите. Към него се отнасят локализационните решения на компании и техните последствия за производствените и потоците на ЕТП, поведението на консумирането, пазаруването и на свободното време на хората.

Хуманизиране на социално-икономическата география (СИГ): обществена география (ОГ). Както бе приведено в т. 1, в руската СИГ през последните десетилетия вървят процеси на социологизиране, а в най-ново време – на хуманизиране. Двата процеса отслабват както природния детерминизъм, така и икономическия. Засилват се изследванията на качеството на живот, екологията на човека, на антропогенното и техногенно въздействие на населението, нарастване статута на културния ландшафт и т.н. Обогатява се и методичният арсенал, като се въвеждат социални, антропоцентрични, геопилитически и др. подходи, прилагане на ГИС технологии, нови методи на изследване на териториалните форми на пространствената организация на жизнената дейност на хората. Разширяват се връзките със съседни науки, на първо място с физическата география, екологията, икономиката, социологията, културологията, политологията.

Както бе споменато, най-голям застъпник на ОГ в Русия е М. Д. Шарыгин. Според него, повечето руски географи считат за обект на ОГ ойкуменът, а за предмет – териториалните системи (Шарыгин, М.Д., 2014). Най-подходяща за ОГ била териториалната обществена система (ТОС). Очертавало се в бъдеще тя да се трансформира в териториална обществено-екологична система (ТОЕС, фиг. 14).

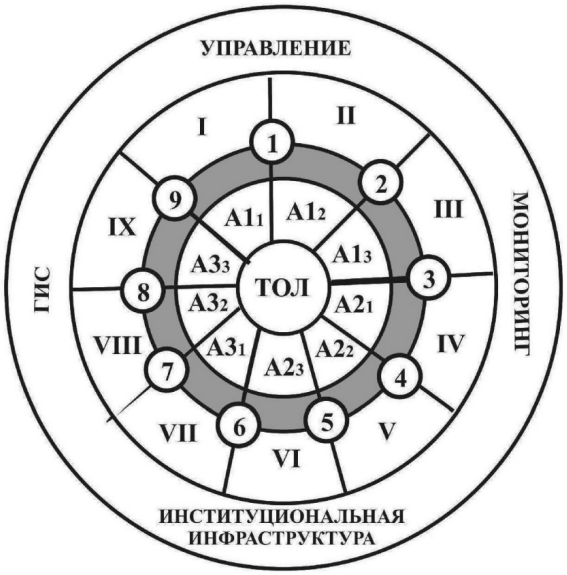

Фиг. 14. Концептуален модел на ТОЕС по М. Д. Шарыгин (2014)

-екологична инфраструктура; ТОЛ=ТОС (териториална общност от хора)

А. Контактно-личностна микросреда. А1 – биосреда (физиосреда): $А1_1$ – храна; $А1_2$ – вода; $А1_3$ – въздух; А2 – квази природна среда: $А2_1$ – жилищно-комунална среда; $А2_2$ – работно място; $А2_3$ – рекреация; А3 – социална среда: $А3_1$ – семейство; $А3_2$ – колеги, съседи; $А3_3$ – духовен свят.
Б. Обкръжаваща (контактно-общностна) макросреда): I – природна; II – стопанска; III – социална; IV – политическа; V – информационна; VI – рекреационна; VII – междуетническа; VIII – иновационна; IX – духовна.
Инфраструктура: 1 – природна; 2 – производствена; 3 – социална; 4 – политическа; 5 – информационна; 6 – рекреационна; 7 – етническа; 8 – научно-техническа; 9 – духовна.

Всяка ТОС може да се представи на различно йерархично равнище (страни, региони, общини, градове, села). Ядро на ТОС е човекът с неговите нужди и потребности, социумите – териториалните общности от хора (=ТОХ, рус. ТОЛ = территориальные общности людей, вж ядрото в кръга на фиг. 14) с техните интереси и целева ориентация към нарастване на равнището и качеството на живот (Шарыгин, М.Д., 2015). В ТОС влизат демографски, социални, природни, икономически, културни, духовни, политически и др. компоненти. С това, според нас, може да се види връзка с едно от по-новите развития на западната регионална география – „социално ориентирана нова регионална география" (Стоянов, П., 2015), където регионът се разбира като териториална социална общност.

Интересно е, че хуманизирането на СИГ и превръщането й в ОГ се вижда не толкова в развитието на КултГ, а на СоцГ. В руската география тя се развива по-интензивно едва от 70-те години на XX в, като изучава „особеностите и закономерностите на развитие на териториалната организация на социални системи и структури" (Шарыгин, М.Д., 2015). Днес в нея „започнал да преобладава антропоцентризмът, социалната организация на благосъстоянието на човека, нарастването на качеството на живот".

ТОХ като пространствено-времева система била социално организирана общност от хора, обединена от междуличностните отношения и съвместното живеене върху конкретна територия. Една от формите на ТОХ бил етносът (по. Л. Н. Гумильов), отличаващ се с единство на целите, стереотипи на поведение и отношение към „кърмещия го ландшафт". ТОХ бил станал основен предмет на познание на СоцГ. В изследването й постоянно се включвали всички аспекти на жизнената дейност и поведение на хората, вкл. проблемите на бедността и маргинализацията, самоорганизацията и самовъзпроизводството на социума, териториалния холизъм, колективното съзнание и общите интереси. СоцГ излизала на конструктивно равнище на изследване чрез разработване на концепции, проекти и програми за социално развитие на страни и региони.

Тази приложна страна на ТОС дава големи шансове на СоцГ, тъй като концепциите като общ замисъл на пространственото/териториалното развитие ще запазят ролята си на ориентири при разработването и реализирането на целеви комплексни и секторни програми. На СоцГ се възлага задачата на географското обосноваване на региона като ТОС/ТОЕС, респ. в научното обслужване и обосноваване на териториалните планове, стратегическите и генералните планове.

Пространствената организация на обществото и развитието на ТОС/ТОЕС са нужни и като база за разработване на регионалната политика и усъвършенстването на териториалното управление. Без познаване на закономерностите на пространствено развитие на страната и регионите е невъзможно да се създаде система на регулиране на процесите на устойчиво развитие на територията и формиране на благоприятни условия за живот. Затова ОГ трябва да допринася за подготовката на специалисти по

териториално/пространствено планиране и управление, регионална политика и геоинформатика.

Заключение

В хода на развитието на географията от XIX в насам се е развила една плуралистична дисциплина антропогеография или хуманогеография, която съдържа множество интересни, взаимно допълващи се изследователски подходи и перспективи.

Представеното развитие тук в никакъв случай не е пълно, особено по отношение на международното развитие на антропогеографията. Към това се прибавя, че през отделните фази съществуват различни схващания в отделните географски школи. Този плурализъм на различни изследователски направления или изследователски концепции засяга всички съставни дисциплини на антропогеографията.

С този кратък обзор се надяваме да дадем тласък за по-нататъшни и за по-задълбочени изследвания, с оглед доближаване на изследванията у нас до световните или до развитие на направления, незасегнати до сега у нас. Също така това изследване е и възможност за разширяване на контактите със съседните негеографски науки, доколкото антропогеографията показва широки такива в международен план.

Литература

Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М., 1983

Анохин, А. А. Проблемы структуризации общественной географии // География в системе наук. Л., Наука 1987

Анучин В. А. Теоретические основы географии. М., 1972

Бояджиев, В., М. Бъчваров и др. Хуманитарна география на България. Учебник за 10 клас на СОУ. С., ч. I.-1992, ч. II – 1993, ч. III – 1993

Бояджиев, В. Хуманитарната география е без алтернатива. В: Сборник Общество на знанието и образование за всички., МОН, С., 1993

Бояджиев, В. Необходима е по-висока статистическа култура в обучението и изследванията по хуманитарна география. В: Сборник от симпозиум,Свищов, 2001

Ваганов Андрей. Гуманитарная география пространства. Территория как образ, который можно искусственно сконструировать в геокультуре: [Интервью с Дмитрием Замятиным] //Независимая газета (Приложение «Наука»). — 2012. — 28 ноября.

Географический энциклопедический словарь: Понятия и термины. М., 1988

Гладкий Ю. Н. Гуманитарная география: научная экспликация. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2010. — С.34—38

Голубчик, М. М., С. П. Евдокимов, Г. Н. Максимов, А. М. Носонов. Теория и методология географической науки. М., Владос, 2005

Гохман, В.М. Общественная география, ее сущность, структура. В: Вопросы географы, 1984, №122, 123

Дружинин, А. Г. Российская общественная география начала XXI века: старые проблемы, новые вызовы // Экономико-географический вестник Южного федерального университета, 2008, №5

Жекулин В. С. Введение в географию: Учебное пособие Л., 1989

Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — 256 с.

Замятин Д. Н. Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 13, 17
Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — 256 с.
Замятин Д. Н. Гуманитарная география (Материалы к словарю гуманитарной географии) // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Сост., отв. ред. Д. Н. Замятин; авт. Андреева Е., Белоусов С., Галкина Т. и др. — Вып. 2. — М.: Институт Наследия, 2005. — С. 332—334
Замятин Д. Н. Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 11—26
Замятина Н. Ю., Митин И. И. Гуманитарная география // Большая Российская энциклопедия. Т. 8. Григорьев — Динамика. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2007. — С. 151
Замятина Н. Ю., Митин И. И. Гуманитарная география (2) (Материалы к словарю гуманитарной географии) // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Сост., отв. ред. Д. Н. Замятин; авт. Абдулова И., Амоголонова Д, Герасименко Т. и др. — Вып. 4. — М.: Институт Наследия, 2007. — С. 282—288
Каганский В. Л. Культурный ландшафт: основные концепции в российской географии // Обсерватория культуры. — 2009. — № 1. — С. 62-70
Каледин, Н.В. Общественная география – к новой научной парадигме. Тр. XII Съезда РГО. СПб, 2005
Каледин, Н.В. Проблемы теоретизации общественной географии: смена парадигм // Географические и геоэкологические аспекты развития природы и общества. СПБ, 2008
Ковалёв Е. М. Гуманитарная география России: Пособие для студентов высших учебных заведений / Программа «Обновление гуманитарного образования в России». — М.: ЛА «Варяг», 1995. — 448 с.
Крубер, А.А. Общо земезнание. Био- и антропогеография. М., 1925
Лавров С. Б. Структура географической науки: прошлые споры и современные позиции // География в системе наук. Л, 1987
Максаковский В. П. Географическая культура: Учебное пособие. М., 1998
Машбиц Я. Г. Комплексное страноведение. М. – Смоленск, 1998
Мересте У. И., Ныммик С. Я. Современная география: вопросы теории. М., 1984
Мироненко Н. С. Страноведение: Теория и методы. Учебное пособие. - М., 2001
Митин И. И. Гуманитарная география: проблемы терминологии и (само)идентификации в российском и мировом контекстах // Культурная и гуманитарная география. — 2012. — Т. 1. — №. 1. — С. 1—10
Научни трудове на проф. Анастас Иширков. Известия на Българското географско дружество, кн. I, 1933, IXX
Николаенко Д. В. Гуманитарная география: проблемы и перспективы. — Деп. Укр. НИИ НТИ, № 543 Ук — Д84.,1984
Пенков, Иг. Анастас Иширков, УИ „ Свети Климент Охридски “, С., 1987
Проблемное страноведение и мировое развитие: Сб. ст. М.– Смоленск, 1998.
Ретеюм А. Ю., Серебрянный Л. Р. География в системе наук о Земле. (Итоги науки и техники. Сер. Теоретические и общие вопросы географии; Т.4.) М., 1984
Русев, М. Обществена география. Избрани лекции, методологични указания, информационни ресурси. С., 2008
Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. М., 1980
Шарыгин М. Д. Методология географической науки. Пермь, 1988
Синицкий, Л. Д. Очерци по общо земезнание; Антропогеография. М., 1923

Столбов, В.А., М.Д. шарыгин. Поведенческая география: учебное пособие. Пермь, 2007
Стоянов, П., М. Бъчваров, А. Дерменджиев (ред.). Социална и културна география, София и Велико Търново, 2004
Стоянов, П. Пътища към социалната география: немският подход. В: Международна научна конференция „Географски науки и образование". Шумен, 2013
Стоянов, П. Развитие на идеите за регионална география. В: Социална и културна география, 2015
Федоров, Г.М. Регион как территориальная система. В: Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. №1, 2010
Христов, Т., Френската географска школа „География на човека" (Geographie humaine). – Изв. на БГД, XXI, 1972
Христов, Т., Професор д-р Игнат Пенков на 60 години. – Изв. на БГД, XXIII, 1974.
Христов, Т., М., Бъчваров, За социално-икономическата география. - Проблеми на географията, 2, 1977
Христов, Т., Н. Н. Барански и развитието на географията в България. - Проблеми на географията, 2, 1981
Христов, Т., География и хорология. – Проблеми на географията, 3, 1987
Христов, Т., Френската географска школа „география на човека" (géographie humaine). В: Изв. На БГД, т. XXI, 1972
Шарыгин, М. Д. Общественная география: методологические основы становления. В: Региональное развтие в России: перспективы, конкурентоспособность, политика. Самара, 2005
Шарыгин, М. Д., В. Д. Столбов. Тенденции становления отечественной общественной географии: теоретико-методологические аспекты. В: УДК, 2006
Шарыгин, М. Д. Современные проблемы экономической и социальной географии. *Учебное пособие.* Пермь, 2007
Шарыгин, М. Д. Общественная география: контуры будущей науки. В: Географический вестник, 1(28), 2014
Шарыгин, М. Д. Общественная география в России: структурная трансформация и ее гуманизации. В: Вестник АРГО, 4, 2015
Bartels, D. Wirtschafts- und Sozialgeographie. Köln; Berlin 1970.
Bartels, D. u. G. Hard, Lotsenbuch fuer das Studium der Geographie als Lehrfach. Bonn/Kiel, 1975
Blotevogel, H und H. Heineberg. Wirtschafts- und Sozialgeographie, Anthropogeographie, Kulturgeographie. Paderborn,1992 = UTB 1676
Boyadzhiev, V. The development of humanitarian geography in Russia. Conference of Sofia university, 2006
Brunotte, Ernst (Hrsg.): Lexikon der Geographie. Heidelberg 2001.
Buttimer, A. Ideal und Wirklichkeit in der Angewandten Geographie. In: Muenchener Geogr. H. 51, 1984
Cloke, Paul J.; Crang, Philip; Goodwin, Mark. Envisioning human geographies. London: Arnold, 2004
Cloke, Paul J.; Crang, Phil; Crang, Philip; Goodwin, Mark. Introducing human geographies (2nd ed.). London: Hodder Arnold, 2005
Daniels, P. Bradshaw, Michael; Shaw, Denis J. B.; Sidaway, James D. An Introduction to Human Geography: issues for the 21st century (2nd ed.). Prentice Hall, 2004
Flowerdew, R. Martin, David. Methods in human geography: a guide for students doing a research project (2nd ed.). Harlow: Prentice Hall, 2005
Gregory, D. Martin, Ron G.; Smith, Graham. Human geography: society, space and social science. Basingstoke: Macmillan, 1994

Harvey, David D. (1996). Justice, Nature and the Geography of Difference. Blackwell Pub.
Charvet, Jean-Paul et Michel Sivignon (dir.), Géographie humaine. Questions et enjeux du monde contemporain, Armand Colin, Paris, 2008
Downs, R. M. Geographic space perception: Past approaches and future aspects. In: Progress in Geography 2, p. 65-108, 1970
Debié, Fr. Géographie économique et humaine, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
Fliedner, D. Sozialgeographie. In: Lehrbuch der allgemeinen Geographie. Band 13. Berlin 1993
Gebhardt, Hans, R. Glaser, U. Radtke u. P. Reuber: Geographie. Physische Geographie und Humangeographie. Heidelberg 2006.
Hartshorne R. The nature of geography. - Lancaster, Pennsylvania: Association of American Geographers, 1939
Heineberg, H. Einführung in die Anthropogeographie / Humangeographie. (=Grundriß Allgemeine Geographie). Paderborn, München, Wien, Zürich. 2003, 2007
Johnston, R. J., Derek Gregory, Geraldine Pratt (Hrsg.): The Dictionary of Human Geography. 4. Auflage. Blackwell Publishers, 2000
Johnston, R.J. Geographies of Global Change: Remapping the World. Blackwell Publishers, London, 2002
Johnston, R .J. The Dictionary of Human Geography (5th ed.). Blackwell Publishers, London, 2009
Kemper, Franz-Josef: Sozialgeographie, in: Schenk, Winfried und Konrad Schliephake (Hrsg.): Allgemeine Anthropogeographie (=Perthes Geographie Kolleg), Gotha 2005, S. 145-211.
Knox, p.l. & S.Marston. Humangeographie. Heidelberg (Spektrum), 2008
Knox, p.l. & S.Marston. Human Geography. Places and Regions in a Global Context. 5th edt., Prentice Hall (Pearson), 2010
Lexikon der Geographie in 4 Baende. Heidelberg, 2001 (=LdG)
Maier, J., R. Paesler, K. Ruppert u. F. Schaffer. Sozialgeographie. Braunschweig, 1977
Maull, O. Anthropogeographie. Leipzig 1932.
Moseley, William W.; Lanegran, David A.; Pandit, Kavita. The Introductory Reader in Human Geography: Contemporary Debates and Classic Writings. Malden, MA: Blackwell Publishing Limited, 2007
Paasi, A. Regional Geography. In: Kitchin, R & N Thrift (eds.). International Encyclopedia of Human Geography. Elsevier, London, 2009
Pain, P., M. Barke, D. Fuller et. al. Introducing social geographies. London/New York, 2001
Peet, Richard, ed. Modern Geographical Thought. Oxford: Wiley-Blackwell, 1998
Ratzel. Fr. Anthropogeographie. Die geographische Verbreitung des Menschen. 1882–1891
Reuber, P. Sozialgeographie. Mainz= Mainzer Skripten zur Humangeographie,1999
Schenk, W. & K. Schliephake. Allgemeine Anthropogeographie. Gotha/Stuttgart (Klett-Perthes), 2005
Sedlacek, P. (Hg.). Programm und Praxis qualitativer Sozialgeographie. Oldenburg, 1989
Soja, Edward. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. Verso, London, 1989
Werlen, B. Handlungsorientierte Sozialgeographie. Eine neue geographische Ordnung der Dinge. In: Geographie heute 23, H. 200, 2002
Werlen, B. Sozialgeographie. Eine Einfuehrung. Bern/Stuttgart/Wien, 2000, 2008= UTB 1911
Wirth, E. Theoretische Geographie. Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie. Stuttgart (Teubner), 1979

Modern development of anthropogeography
Petar Stoyanov
(Abstract)

Anthropogeography is one of major branches in modern geography. Emerged at the end of 19th century in German geography, today it is wide spread in all geographic schools, though with different names: Anthropogeographie/Humangeographie, human geography, geografia humana, geographie humaine, социально-экономическая география, общественная география and so on. A plenty of definitions exists about its research subject: space-man relations, spatial organization of human actions, and spatial organization of society. In anthropology it is a branch dealing with geographic distribution of human beings.

Anthropogeography went several periods of development depending on domination of leading paradigms, concepts and approaches. Accordingly an attempt will be made in this study to define the most important paradigms, respectively periods of modern anthropogeography: geodeterministic; spatial-scientific; possibilism; cultural landscape; functional phase; phase of social geography; scientism approach to economic and social geography; phase of behavior and decision making approaches; humanistic geography; qualitative social geography; oriented to action paradigm and so on.

Key words: modern anthropogeography, geographic schools, human beings, action paradigm